

Вадим Васютинський

ПСИХОЛОГІЧНІ КООРДИНАТИ

УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Вадим Васютинський

**ПСИХОЛОГІЧНІ КООРДИНАТИ
УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ**

Монографія

Київ – 2024

УДК 316.64
В 20

Рекомендовано вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 14/24 від 26 грудня 2024 р.

Рецензенти:

*Наталія Чепелева, дійсний член НАПН України,
доктор психологічних наук, професор;
Олена Злобіна, доктор соціологічних наук, професор;
Ірина Жадан, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник*

Васютинський В.

В 20

Психологічні координати українського світу: монографія / Вадим Васютинський ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Київ : Талком, 2024. – 178 с.

ISBN 978-617-8352-71-4

У монографії обґрунтовано соціально-психологічний зміст виникнення та розвитку «українського світу» – ментального конструкту, який охоплює розмаїття процесів і явищ колективної життєдіяльності осіб і спільнот, що по-різному усвідомлюють себе українцями та українськими. За основні психологічні координати українського світу визнано спільнотні ідентичності та ціннісні орієнтації його носіїв, уявлення про територіяльні межі, психологічні передумови творення, змістові складові і структурні дихотомії, мовленнєві практики, бачення перспектив. Оцінено кардинальний вплив «руссава міра» та російсько-української війни на минуле, теперішнє і майбутнє українського світу.

Призначено для науковців, викладачів і студентів із соціальної психології та суміжних галузей.

ISBN 978-617-8352-71-4

УДК 316.64

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2024
© Васютинський В., 2024

ЗМІСТ

Вступ. Український світ як конструкт у просторі соціальних уявлень: територія, люди, цінності	4
1. Психологічні передумови творення українського світу	13
<i>Час і простір. Образ і зміст. Соціальна мітологія та історична пам'ять. Між європейським і євразійським. Колективні суб'єкти: громади, спільноти, народ. Суспільна єрархія і влада</i>	
2. Психологічні складові українського світу	42
<i>Ціннісні орієнтації та ідентичності. Ілюзії національного характеру. Патріотизм і націоналізм. Радикалізм – політичний, етнічний, національний. Сепаратизм. Індивідуалізм і колективізм. Майнові незгоди. Захисти і компенсації</i>	
3. Психологічні дихотомії українського світу	84
<i>Символічне і прагматичне. Оптимістичне і песимістичне. Етнічне і громадянське. Національне і регіональне. Старі і нові регіональні ідентичності. Політичне і релігійне. Українське і радянське. Сільське і міське. Юне і літнє. Жіноче і чоловіче</i>	
4. Мовленнєві практики українського світу	124
<i>Мова як модель руйнування і відродження. Інтелектуальний розподіл сфер життєдіяльності. Мовні деформації українського світу. Семантична ригідність і сковзування в традиційність. Семантична норавливість і хибний пуризм. Мовно-комунікативна (не)поступливість</i>	
5. Погляд у майбутнє українського світу	150
<i>Вектори модернізації. Виклики віртуалізації</i>	
Закінчення. Російсько-українська війна двох світів	161
Література	170

Вступ

Український світ як конструкт у просторі соціальних уявлень: територія, люди, цінності

Говорячи про український світ як не лише історичне або соціальне, але й психологічне явище, розгляньмо його і як об'єкт, на який спрямовано соціальні уявлення, і як складову цих уявлень, що й робить їх власне репрезентаціями. Теорія соціальних уявлень С. Московічі розгортає конструктивістську перспективу, яка утверджує зв'язки між соціальними і когнітивними феноменами, між комунікацією і мисленням. Соціальні уявлення залежать від змісту та контексту колективного буття, від суб'єктивності та комунікабельності людей (Moscovici, 1988).

Основними об'єктами уявлень про український світ є: територія, яку займає те, що ми вважаємо за українське; люди як носії української ідентичності; українські цінності, найголовнішою серед яких стала мова.

Якщо говорити про територію, то насамперед має йтися про офіційну, політично визнану територію держави Україна, але також велике смислове навантаження мають уявлення про етнічні землі українців, які поширюються за межі офіційної території в бік Росії, Білоруси, Польщі, Словаччини, Румунії, Молдови. Здебільшого ці землі теж розглядають як частину української території. Натомість заселені українцями території, які розташовані на більшій відстані, наприклад, у російському Сибіру, у Казахстані, Канаді, Аргентині, трактують як діаспорні ексклави.

Важливою для розуміння територіяльних атрибутів українського світу є категорія територіяльної спільноти як, за Л. Найдьоновою, природного осередку соціального існування людини в сучасному світі, переплетення різних масштабів територіяльних і детериторіялізованих спільнот, мережевого утворення, що має сутнісні рефлексивні властивості, твориться через самовизначення, переосмислення минулого, здійснення індивідуальних внесків,

особливого модусу стосунків взаємозалежної відповідальности людей, що мешкають на певній території, яка має генезу в уяві членів спільноти, а існує в їхній комунікації (Слюсаревський та ин., 2020, с. 222–224).

Сучасні географічні та ментальні межі України склалися в результаті тривалих історичних і політичних процесів (Брехуненко та ин., 2023; Бубенок та ин., 2023; Грабовський, 2019; Дністрянський, 2006; Липа, 2007; Поліщук, 2016; Старченко, 2021; Українське століття..., 2022) і лише умовно визначають власне українську територію. Умовно не в тому розумінні, що їх треба або можна піддавати сумніву, а в тому, що історичні процеси могли поточитися в якийсь інший спосіб і територія мала б інакшу, ніж тепер, конфігурацію. І якщо вести мову про територію, до якої українці «звикли», яку вважають за свою, то мають значення також і уявлення сусідів по той бік кордону про лінію розмежування. Тобто для територіяльних обрисів українського світу важливим є не лише те, як їх розцінюють українці, а й те, що із цього приводу думають росіяни, білоруси, поляки тощо.

Належить підкреслити, що має йтися не про реваншистські настрої з того чи того боку, а про уявлення про те, якою мірою та чи та територія належить до власне українського чи до іншого світу. Найбільше дражливих ознак тут мають, звісно, колективні уявлення росіян, але через їхню надмірну неадекватність наразі залишмо їх поза увагою.

Натомість можемо звернутися до прикладів того, як частини української території привертають увагу або викликають нездоровий інтерес із боку інших сусідів: Львів як «польське» місто, Закарпаття як «угорська» територія, Буковина – як «румунська». Якщо в офіційному дискурсі цих реваншистських питань (майже) не декларують, то в публіцистичному, а особливо радикал-патріотичному інтерес до них періодично збурюється. Водночас треба зауважити, що не лише з боку сусідів, бо аналогічні ресентименти й претензії мають місце й в українському середовищі, наприклад, із приводу Берестейщини, Холмщини, Перемищини або Прящівщини.

У такій структурі територіяльних уявлень належить виділити власне стабільну офіційну територію України як таку і невизначено-хитку домислювану «периферію». Перша, внутрішня, – це регіони України, частину яких суто психологічно можна трактувати як не лише українські, а й ще чийсь. Друга, зовнішня, – території, які прилягають до кордонів іззовні і які можна трактувати як не лише чийсь, а й українські. Отже, із психологічного (у жодному разі не політичного чи правового) погляду можемо говорити про межі українського світу не як географічного, а ментального, ціннісного, світоглядного явища¹.

Друга складова українського світу – люди. Тут можна вести мову про два аспекти. Перший – це люди як біологічні та соціальні індивіди, реальні члени українського соціуму, громадяни України, українці «з народження», другий – це їхня ідентичність, усвідомлення себе українцями. У такому розумінні насамперед ідеться чи то про спадково-генетичне, чи то про культурно-історичне походження.

Г. Носова (2019) пов'язує простір і ідентичність у категорії просторової ідентичности, яка відображає факт зміни самого значення простору. У її трактуванні просторова ідентичність великою мірою є ідентичністю територіяльною. Така позиція висвітлює важливий аспект: емоційно-ідентичнісна прив'язка до України як території є істотним чинником самовизначення носіїв українського світу, і не лише або насамперед тих, хто перебуває на українській території, але водночас і тих, хто з різних причин опинився поза нею.

Сприймання своєї територіяльної ідентичности або сприймання української території першими і другими багато в чому є однаковим, але подеколи виконує різні соціально-психологічні функції. Для перших самé перебування на території і психологічний зв'язок із нею – це природний простір

¹ Докладніше про це див. Vasiutynskyi, V. (2023). Geographical and Mental Boundaries of Ukrainian Identity. *Journal of Geography, Politics and Society*, 13(1), 30–41.
<https://doi.org/10.26881/jpgs.2023.1.04>

існування, значення якого лише періодично, час від часу загострюється (насамперед у ситуаціях загрози цьому зв'язку). Натомість особи, які перебувають поза Україною, мають цей зв'язок за більш символічний. Фактично він є для них надважливою складовою їхньої ідентичності, її захистом, можливо, основою. Тобто якщо вони зберігають українську ідентичність, то туга за Батьківщиною, тяга до рідної землі, яка тепер далеко, може домінувати в їхньому когнітивному та емоційному сприйманні себе та українського світу.

У побутовому обігу домінує примордіяльне розуміння етнічного й національного походження – не тільки українського, а й будь-якого як генетично заданого, такого, що особа отримує його від народження, від своїх батьків: батько й мати – українці, отже, дитина – стовідсотковий українець/українка.

У сучасних вимірах примордіяльне розуміння великою мірою спростоване та існує радше для масової публіцистики, ніж для солідної науки. Проте насправді для його широкого спростування потрібне не просто пояснення й розуміння, а багаторазове й тривале тренування самих уявлень про те, як усе це побудоване, як воно виникає і відбувається. Для пересічної свідомості легше й комфортніше уявляти, що людина має наперед визначене походження, – така собі стихійна позитивістська позиція. Людина – суб'єкт, який походить зі свого етнічного середовища, має генетично зумовлені властивості і далі на цій основі взаємодіє зі світом, у ньому розвивається й міняється, принципово залишаючись тим, ким прийшов на світ. Виховання, освіта, культура лише доформовують те, що людина первісно отримала (жорсткий генетичний детермінізм), або ж формують на основі отриманого більш своєрідний варіант представника генетично утвореної спільноти носіїв спільного заданого коду, наприклад, етнічного (м'який детермінізм).

Пропоную одну з мисленневих вправ, які часом задаю студентам. Уявімо собі, що в один і той самий час народилися два хлопчики (або дві дівчинки): один у Києві у «стовідсотково українській» сім'ї, а другий у Парижі – у «стовідсотково французькій», обидва зі «стандартною» європейською зовнішністю. І в момент їхнього народження якась вища сила поміняла їх

місцями так, що цього ніхто не помітив. Відтак генетично французького хлопчика виховують в українській сім'ї, а генетично українського – у французькій.

Постає запитання: ким вони виростуть? Чи буде щось українське, а якщо буде, то що саме, у хлопчикові українського походження, який виростає серед французів як «свій»? І навпаки, чи буде і що саме французьке в хлопчикові французького походження в українській сім'ї? Така нескладна мисленнєва справа, як правило, спонукає студентів до правильної відповіді: не буде нічого українського, крім умовно «українських» генів, у першому випадку, як і нічого французького – у другому.

То чому ж тоді, коли ніхто нікого не міняв і генетично українська дитина виростає в українській сім'ї й середовищі, для пояснення її психічних і ментальних рис ми вдаємося до метафор типу «генетичний код нації», «із молоком матері» тощо. Насправді-бо значення має не походження від батьків – представників певного етносу, а умови виховання в конкретній сім'ї як частині спільноти, вплив того середовища, у якому дитина перебуває й формується. Це середовище може бути більш етнічно визначеним та одноманітним, а може бути, навпаки, різноманітним, культурно деетнізованим.

Розумінню цих речей допомагає продовження описаної справи. Звернімо увагу на дитину, яка народилася від расово різних батьків: випадки, поки що не надто часті в Україні, але дедалі частіші, коли, наприклад, мати генетична українка, а батько – африканець. Й ось така дитина з расово мішаною зовнішністю виростає, скажімо, у місті Львові, в українському середовищі, ходить до українського дитсадку та школи і з дитинства знає, що він/вона українець/українка.

Чи виросте ця дитина з типово українською ідентичністю? Можна гадати, що ні, і не тому, що цю «нетиповість» закладено генетично, що африканські гени щось там змінили в українській породі дитини. Річ не в цьому, а в ставленні оточення. Це ставлення може мати певну специфіку ще в самій сім'ї, але особливо увиразниться поза її межами, де дитина дедалі частіше

стикатиметься з тим, що її сприймають як не зовсім свою. Поступово вона дедалі більше відчуватиме й розумітиме, що чимсь принципово відрізняється від решти дітей. Відтак її ідентичність сформується як не цілком українська, а з великим нальотом своєрідності.

А тепер перенесімо цей принцип вирішального значення ставлень, взаємодій, взаємних оцінок людьми одні одних із конкретного випадку «обміну дітей» на всю етнічну групу. Звідси робимо такий висновок: немає «єдино правильної» української ідентичності, натомість можна говорити про ідентичність, ближчу або дальшу від умовної статистично усередненої української ідентичності.

Зрештою, будь-яка етнічна ідентичність – індивідуальна, а надто соціальна – є множинною. Ідентичність кожного з нас має певну конфігурацію, набір ознак, які разом складають індивідуальну соціальну ідентичність, тобто «мою», яка є сукупністю кількох, а радше багатьох ідентичностей. (До речі, це саме можна сказати і про статеву або гендерну ідентичність).

Отже, немає специфічно українського набору генів, можна говорити лише про переважання тих чи тих геномів на умовно українських територіях. Етноси, розпорошені по світі, які не ізолювалися від інших, мають, як правило, більше різноманіття в цих наборах. Так, у генах закладено біологічні основи людини як виду *Homo sapiens*, але в них немає нічого такого, що зумовлює етнічну чи національну належність.

Гени зумовлюють расові особливості, але не етнічну ідентичність. Ми ж звично вважаємо (зрештою, слушно з практичного погляду), що українці – це завжди представники білої раси. А що говорити про ті нації або етноси, які історично склалися як суміш різних рас? Наприклад, із відомих історичних причин у країнах Північної та Південної Америки багато осіб білої, чорної, жовтої та червоної раси. Їхні соціальні позиції були і бувають різні, але врешті-решт ці раси так перемішалися, що часто-густо соціальна і психологічна різниця між ними є невеликою або її немає зовсім (наприклад, на Кубі, у багатьох регіонах США, у більшості країн Латинської Америки).

«Стовідсотковий» за належністю та самоусвідомленням перуанець, болівієць чи кубинець може мати у своїй зовнішності ознаки різних рас – однієї або кількох одразу, і це не дивує й не бентежить.

Натомість українці не звикли до расового різноманіття, через що мають досить сильні расові передсуди, але здебільшого їх у собі не усвідомлюють. Вони автоматично віддають перевагу в сприйманні українців як представників лише білої раси. Добре це чи погано, правильно чи неправильно? Із погляду загальнолюдських цінностей та моралі така позиція українців не зовсім виправдана, коректна й сучасна, бо представники жодної раси чи етносу не є гіршими або кращими за українців. Нікому з них потенційно не заборонено стати українцем – якщо не самому, то його дітям: приїхати в Україну, народити дітей і виховати їх як «справжніх» українців.

Відносність уявлень про етнічну належність і походження яскраво проявляється на етнічних пограниччях, де (знову ж таки поминаючи росіян) люди частенько не можуть або раніше не могли визначитися зі своєю належністю до українців чи білорусів, українців чи поляків, українців чи словаків. Зрозуміло, що це випадки, коли звичайно йшлося про слов'ян. Чіткішим таке розмежування було між українцями й угорцями, українцями і румунами, українцями і молдованами, українцями і євреями тощо.

Третя складова українського світу – це специфічно, «по-українському» забарвлені цінності, серед яких найвиразніше постає українська мова – її сприймання, використання, ставлення до неї (більш докладно про мову йтиметься в розділі 4).

За ступенем категоричності ціннісних уявлень про український зміст життєсвіту можна виділити п'ять градацій. Перша – твердий, категоричний, безальтернативно український світ, ядро, у межах якого все є і повинно бути виключно українським, а все, що підлягає сумніву як неукраїнське, має бути витіснене й відкинуте.

Другий рівень – це коли український світ також безсумнівно український, із запереченням можливих змін у бік неукраїнськості, але менш агресивний, більш конструктивний у побудові відношень з іншими рівнями та світами.

Третій рівень – помірний, стриманий, виважений «м'який» український світ, який за своїм змістом є українським, але не чинить активного спротиву іншим впливам, залишаючись, проте, собою через притаманну йому ригідність або пасивність.

Четвертий рівень – мішаний, компромісний, коли український світ поєднується з іншими світами. Найбільше місце тут займає, звісно, українсько-російський світ, але є й інші, насамперед за географічним положенням (українсько-польський, українсько-білоруський, українсько-молдовський тощо), а також за історичним походженням (до перелічених додаймо українсько-єврейський) і за власне ментальною взаємодією (українсько-британський, українсько-французький і т. ін.).

П'ятий рівень можна назвати лише представленим, злегка помітним українським світом, коли він постає як частина більш строкатих, множинних світів – таких, наприклад, як слов'янський, європейський, православний, християнський, пострадянський.

Теоретично існує ще один, шостий, рівень, де власне український світ розчиняється в більш загальних культурних, історичних, політичних, гуманістичних, професійних тощо дискурсах.

Постає питання про межі між цими рівнями, й очевидно, що межі першого, найглибшого з них є доволі жорсткими, а з кожним наступним рівнем – дедалі більш розмитими й прозорими і практично зникають на найвищих.

Тут, нарешті, доречно звернутися до особливо значущої специфіки взаємодії українського світу з російським. На першому рівні впливи російського світу спрямовано на заперечення, ізоляцію, компрометацію українського. На другому – український світ міг бути до певної міри толерованим, але лише за умови, що відбувався б його рух у бік третього – мішаного українсько-російського. Цей рівень був найбільш схвалюваним, але знову ж таки за умови,

що український світ трактовано як підпорядкований російському і як тимчасовий, перехідний до четвертого рівня з дедалі більшим утвердженням російського. На п'ятому і шостому рівнях український світ ставав нецікавим, якщо його якимось помічали і позитивно оцінювали, то лише як прояв уже не українського, а російського світу, бо власне український світ там не повинен був мати власного представництва, а бути частиною російського світу, який на цих рівнях намагався проявитися якомога яскравіше і якомога більше підпорядкувати собі решту світів.

1. Психологічні передумови творення українського світу

Час і простір. За один із можливих зразків аналізу координат українського світу я взяв психологічні координати життєвого світу особистости за Т. Титаренко (2003, с. 38–57).

Перший показник – часові координати. Тут маємо говорити про співвідношення і переплетення двох сторін. Перша – власне історична, яка фіксує не знаний достеменно час появи українців і України як територіяльної та етнічної спільноти, що складалася на теренах Русі, Малоросії і, зрештою, України. Це терени, на яких, і періоди, коли українці усвідомлювали себе спільнотою – аж до теперішнього часу.

Другий аспект часових координат українського світу – це уявлення про час і часові межі його виникнення та існування. Ці уявлювані межі сягають середини першого тисячоліття нашої ери, але й ще раніших химерно-мітологічних часів, які не мають науково-історичних підтверджень, але до яких охоче вдається частина зацікавлених українців, які потребують підтвердження своєї ідентичности в прекрасних подіях минулого.

Пізніші описані історичною наукою та наведені в підручниках чи іншій літературі історичні етапи розвитку української нації, території, етносу більш чи менш достатньо відображено в масових уявленнях. В основі лежать історичні факти й періодизації, але густо присмачені тлумаченнями, які видаються бажаними й правильними, доповнюються і шліфуються відповідно до колективних потреб та уявлень, у яких розставляються акценти в суперечках між своїми та з опонентами, між носіями різних поглядів.

Тісно переплітаються власне часові і подієві аспекти. Подієві, за логікою, мають бути важливішими, а втім, і часові характеристики незрідка набувають

особливого значення, зокрема в суперечках про те, коли виникла Україна і «хто її створив».

Міркуючи про минуле, можна сказати, що в масових уявленнях бракує усвідомлення того, що Україна з історичного погляду могла б і не відбутися. Якби колись, дуже давно сталися події (відбулася така собі біфуркація), через які історичний розвиток поточився б іншим шляхом, а на місці теперішньої України опинилися генетично, а головне – мовно й ментально інші люди, то України просто не було б. Проте масовій свідомості надзвичайно важко, либонь, і неможливо зіграти в таку ось машину часу, переміститися на тисячоріччя назад, аби стати уявними свідками подій, що первісно внеможливили б виникнення України й українців. Оскільки такий жахливий для нас сценарій є лише гіпотетичним і нам удалося щасливо його уникнути, то теперішня масова свідомість оперує наявністю України, українців, українства як доконаним фактом або – для частини вороже налаштованих – псевдофактом, який вони намагаються спростувати.

Набагато менш визначеними є уявлення про майбутнє. На відміну від суто історичного погляду, який лише незначно екстраполює й прогнозує події майбутнього, у масових уявленнях їхнє бачення посідає вкрай важливе місце. Уявлюване майбутнє надає сенсу минулому і теперішньому. Заради чого все відбувається? Що буде з українським світом, яким він буде згодом? Такі уявлення вочевидь мають набагато вищий ступінь варіативності порівняно з уявленнями про теперішнє і минуле або, радше, повинні були б мати, якби йшлося про детальний опис імовірних подій. Натомість, оскільки переважно йдеться про синкретичне сприймання майбутнього як доброго або поганого, то ця варіативність зводиться радше до нормального розподілу за відповідною шкалою. Уявлення про майбутнє коливаються між песимістичними оцінками загроз відносно скорого поглинання України, українського світу «руським міром» і щирими сподіваннями на вічне й нескінченне існування українського світу.

Предметом міркувань про майбутнє українського світу часто-густо стають оцінки доцільності й можливості різних варіантів політичного самовизначення України як держави, українців як нації через перебування між Сходом і Заходом, Росією і Європою, Європейським Союзом і НАТО. Ну, і, звісно, через події та результат російсько-української війни (про що більше буде в прикінцевому розділі).

Менш специфічними для України видаються кліматична проблема, загроза світової ядерної війни, мало усвідомлювана українцями на масовому рівні демографічна криза. Про останню більше говорять у контексті масової еміграції з 2022 р., але менше – про натуральне вимирання української нації через катастрофічне зниження народжуваності, а відтак про перспективи заселення родючих українських земель представниками інших рас та етносів.

Майбутній результат цього заселення невідомий, як і масштаби наступної асиміляції. Чи українці зуміють асимілювати новоприбулих инородців, чи, навпаки, вони своєю більшістю засимілюють українців – як це сталося на частині територій, як-от Кубані, де росіяни чи не остаточно засимілювали колишню українську більшість. У кожному разі перспективи майбутнього є невиразними, не вельми оптимістичними, хоча й не вкрай песимістичними. І в такому поміркованому варіанті вони зрідка стають предметом колективної уваги, обмірковувань на масовому рівні. Проте назагал майбутнє викликає інтерес явно слабший, ніж інтерес до минулого і теперішнього.

Говорячи про часові координати життєвого світу особистості, Т. Титаренко (2003) виділяє час соціально-історичний і психологічний (с. 50–57). Зрозуміло, що з особистісного погляду важливішим є психологічний час. Соціально-історичний відіграє роль більш широкого дискурсу, у якому перебуває особа. Проте з погляду часових координат українського світу саме соціально-історичний час є більш визначальним, а проте він не перестає бути психологічним. Йому, отже, повинні бути притаманні наведені Титаренко властивості психологічного часу – циклічність, векторність, фінітність (скінченність), оборотність, нерівномірність, різноспрямованість, дискретність.

Якщо навіть для фізиків час не є односпрямованим і рівномірно поступальним, то що вже говорити про час психологічний, а тим паче про колективний психологічний час. Особливо сильним чинником колективних уявлень про час українського світу виявляються значущі події теперішнього, які спонукають звертати увагу на події та часові періоди минулого, коли їхній зміст і значення сьогодні переоцінюють. Одні з них увипуклюються, інші зіщулюються. Минуле в уявленнях ніби грає, танцює, переливається, міняє смислове наповнення та емоційне забарвлення.

Наступна координата життєвого світу за Т. Титаренко (2003) – це простір (с. 58–82). Хоча в такому розумінні вбачається певна тавтологія (світ – це й є простір), усе-таки можна виділити більш конкретні географічні і геометричні параметри простору українського світу. Титаренко підкреслює, що простір життєвого світу особистості – це насамперед стосунки з іншими людьми. Цей простір є соціальним у двох розуміннях: по-перше, через те, що особа перебуває в соціумі серед інших людей, а по-друге, її життєвий світ, її знання, розуміння, уявлення, переживання – це те, що найбільшою, коли не єдиною мірою визначає її спілкування з іншими людьми. Саме оцінки, ставлення, уявлення інших осіб надають нашому життєвому світові змістової, а також і просторової визначеності.

Якщо провести аналогію між типами індивідуально-психологічного простору за Титаренко і психологічним простором українського світу, то назвемо насамперед тип егоцентричний, який в етнічному колективному контексті слід називати етноцентричним. Означає це приблизно те, що, по-перше, носії українського світу віддають йому перевагу як світові, до якого вони належать і який водночас творять. По-друге, віддають йому перевагу як найкращому зі світів, що є, власне, показником колективного етноцентризму: наш світ є найкращий не лише для нас, а для всіх. По-третє, вони оцінюють усе на світі крізь призму стандартів і переваг свого українського світу. Тому природно, що все, що відбувається на світі згідно зі стандартами та відповідно

до інтересів українського світу, є добрим і правильним, а все, що їм суперечить, є поганим і шкідливим.

Конформний тип українського світу означає світ більш комплексний, синтетичний, коли його носії залучають елементи інших світів, доповнюють ними український, виробляють нові варіанти та змістові одиниці. Результатом може бути позитивна трансформація українського світу, його збагачення, розширення й ускладнення. Може бути, навпаки, примітивізація, збіднення, деформація, що доходить аж до принципової зміни, коли цей світ перестає бути українським і стає світом іншим або ніяким, просто перестає існувати.

Нормативний український світ можна трактувати як такий, що орієнтується на певні норми співіснування, які, з одного боку, гарантують збереження власної самобутності, а з другого – утримують від експансивних намірів щодо інших світів. За таких умов український світ повинен структуруватися за наявними поза ним і навколо нього правилами і переймати їх для себе, засвоювати як свої, утрачаючи своєрідність, але набуваючи адекватності і визначеності у взаєминах з іншими світами.

Наступний тип – релятивний – здається мало характерним і мало ймовірним для українського світу. Релятивність у цьому відношенні означає здатність світу бути різним і внутрішньо, і в проявах назовні залежно від обставин, потреб, напрямів розвитку. Український світ містить у собі чимало потенційних можливостей бути внутрішньо водночас цілісним і розмаїтим. Проте складні історичні обставини, майже ніколи не сприятливі, спонукають його до самозбереження, аби надавати перевагу цілісності. Такий релятивізм можна трактувати як небезпечний стан, близький до конформного, який урешті може призвести замість утвердження українського світу до його розмивання.

Що ж до суб'єктного типу, то тут найвиразніше йдеться про перенесення властивостей індивідуальної суб'єктності на суб'єктність колективну, без досягнення високого ступеня якої український світ у найбільш очевидному для нас розумінні неможливий (про колективну суб'єктність як характеристику українського світу йтиметься нижче).

Поряд із типами індивідуального психологічного простору Т. Титаренко (2003) говорить і про його властивості (с. 71–81). Частина їх, таких як свобода–залежність, відповідальність–безвідповідальність, відкритість–закритість збігається з рисами так званого національного характеру (див. розділ 2). Натомість наразі варто звернути увагу на дві властивості.

Перша – це полюсність, наявність двох полюсів – позитивного і негативного. Така полюсність є важливим виміром простору українського світу, за яким можна оцінювати майже будь-які його прояви. Саме звернення уваги на український світ майже автоматично надає цій увазі більш або менш позитивного змісту.

У межах позитивного сприймання можна говорити про схвальне бачення образу українського світу, прихильне ставлення до нього і, нарешті, намагання діяти на його добро. Навпаки, негативне сприймання означає, що український світ трактують у непривабливому вигляді, його не хочуть і не люблять, діють йому на шкоду.

Друга властивість психологічного простору за Титаренко, про яку слід говорити, це центрація і децентрація. Можна гадати, що центрація близька до вищеописаного егоцентричного типу індивідуального психологічного простору. Вона означає поміщення українського світу в центр ціннісної системи особи, групи, спільноти, занурення в його простір як найпривабливіше, найбільш слухне або єдино бажане середовище. Децентрація – це різноманітні варіанти відходу від преферування українського світу, вихід за межі нав'язуваних ним параметрів, намагання посісти відсторонену позицію збоку або над ним, усілякі форми відчуження від нього. Коли йти за цією властивістю, то можна говорити про нинішню поляризацію світоглядів і цінностей українців, коли більша частина їх прихилилася до всього того, що можемо назвати українським, а менша – відійшла від нього переважно в бік усього російського або, рідше, інших варіантів і пропозицій.

Образ і зміст. Образ і зміст українського світу – це справа й продукт не лише українців у широкому розумінні. Межі українського світу в ментально-психологічному відношенні більшою мірою визначають не самі українці всередині свого світу, а разом із неукраїнцями під час взаємодії з ними. Найочевидніший приклад – уявлення про державні кордони або етнічні межі як специфічну ознаку нашого колективного життєсвіту.

Слід говорити не тільки про образ українського світу, що його мають українці, а й про його образ у тих, хто з українцями взаємодіє і виробляє власне уявлення про український світ – як важливий, цікавий, дружній або незрозумілий і ворожий. Є чимало досліджень, у тому числі соціально-психологічних, про взаємні сприймання й оцінки українців і представників інших націй, насамперед сусідніх, але не тільки. Ознайомлення зі змістом оцінок і ставлень іззовні, безумовно, є корисним для власного колективного саморозуміння українців, подолання етноцентризму та визначення напрямів можливої корекції й адаптації (Образи українців..., 2015; Христов, 2016).

В етнічній та соціальній психології однією з активно досліджуваних категорій є етнічна картина світу, яка, за О. Лозовою (2007), означає властивий етносу вид картини світу, що являє собою надособистісну форму світогляду і конкретних знань, закріплену в знаковій системі мови, це суб'єктивний образ-гештальт об'єктивного світу у свідомості етносу. У складі такої картини світу Лозова виділяє картину наукову, буденну (побутову), донаукову, ненаукову і мовну (с. 25–26). У контексті, про який тут мова, можна говорити насамперед про побутову картину світу, яка поширюється на більшість носіїв українського світу, і, згідно з етнометодологією Г. Гарфінкеля (2005), становить базовий простір колективного буття, спосіб організації повсякденної діяльності, характерний для певної культури.

Водночас важливими є ще два аспекти етнічної картини світу. Перший – це співвідношення донаукових, ненаукових і наукових уявлень, які в сучасному українському світі набувають дедалі більшого значення через дедалі виразніше самовизначення українців. У цьому самовизначенні конкурують різні позиції з

приводу об'єктивності, суб'єктивності чи необ'єктивності того світобачення, на яке українці мають орієнтуватися. Очевидно, що ані наукова, ані ненаукова позиція ніколи не стануть абсолютними переможцями в конкуренції між ними в українському світі, як і в будь-якому іншому. Проте найзагальніше можна стверджувати, що зміна співвідношень на користь наукових поглядів відіграє позитивну роль у структуруванні простору колективного співжиття.

Можна б сказати, що етнічна картина світу як суб'єктивний образ об'єктивного світу дещо менше пасує до розуміння українського світу, бо говорити про якусь істотну його об'єктивність немає сенсу. Український світ, як і будь-який інший соціальний світ – це комплекс соціальних уявлень про спільне колективне буття. Люди намагаються бачити це буття об'єктивним, а проте здебільшого не підозрюють, наскільки необ'єктивним є саме їхнє перебування в цьому просторі, як і процес творення колективного світу. Тому, підсумовуючи, можна сказати, що етнічна картина світу, на відміну від українського світу загалом, має дещо конкретніший, вужчий вигляд, натомість український світ – це більш широкий і хиткий конструкт.

Надважливим (на жаль!) чинником конструювання українського світу є вплив Росії. Оцінку її значення можна побачити в положеннях О. Дроздова (2016) про геополітичну масову свідомість, де образ Росії потрактовано як диференціатор геополітичної свідомості України (с. 367). Про таку роль Росії написано чимало, але є й протилежна ідея М. Єльнікова (2015) про те, що це, навпаки, Україна стала причиною зародження проекту «русська міра». Саме український світ, який найбільше творився завдяки відштовхуванню від російського, виштовхуванню себе з нього, якраз і визначав межі російського світу, змушував цей світ звужуватися, робити те, чого його носії не хотіли.

Розкриваючи суть російської ідентичності, П. Горностай (2023) підкреслює наявність у ній імперської складової уявлень про велич усього російського, ідеї переваги перед українською культурою, яка свого часу дала поштовх для розвитку російської, із чим нарцисична російська ментальність ніяк не може погодитись (с. 67). Українські і російські історичні проекти

порівнює Б. Попов (2016): російський за різними характеристиками постає як більш тоталітарно-імперський, натомість український – як плюралістично-демократичний. Михайло Максимович порівнював і протиставляв покірливий дух росіян і пристрасність, твердість і силу почуття українців, наполягав на першості української мови і її відрубності порівняно з російською (Томенко, 2022).

Ще один ракурс самовизначення та виокремлення українського світу є оцінка його відношень зі світом слов'янським. З одного боку, слов'янський світ видається доволі окресленим, вичерпним та очевидним. Тринадцять слов'янських держав та кільканадцять етносів досить чітко окреслюють географічні і геополітичні межі слов'янського світу. Добре відомо, котрий етнос або країна належить чи переважно належить до слов'янського світу, а котрий ні.

Тут є вкрай важливий аспект кількасотрічних намагань російського світу ототожнити себе зі слов'янським, аби посісти в ньому панівну позицію, але цей процес я аналізуватиму радше як вплив російського світу на український. Коли ж говорити про український світ і решту слов'янського світу, то, напевно, можна погодитися з З. Карпенко (2017) в тому, що слов'янський світ – «транзитна станція» неозорого структурно й інтенційно неоднорідного континууму – від індивідуального до загальнолюдського життєвих світів. Український же світ у структурі слов'янського (й європейського теж) ще й досі потребує самоідентифікації, окреслення свого життєвого простору як сфери розвою унікальної культурно-історичної спільноти та життєвого шляху як розбудови держави і консолідації нації. Удаючись до феноменологічного аналізу українського світу, авторка розглядає його як різновид описових досліджень, метою якого є ідентифікація базових структур культурно-історичного досвіду українського народу – духовних інтенцій, суб'єктних потенцій, ціннісних виборів, утілених у конкретних учинках і проєктах – політичних, економічних, правових, військових, мистецьких, просвітницьких, наукових, соціальних тощо.

Карпенко зосереджується, зокрема, на індивідуальних феноменологічних психотехніках, які спонукають особу або допомагають їй ставати і бути

належною до українського світу: інтроспекції і медитації (на полюсі «Я»), емпатії та ідентифікації (на полюсі «Ми»), соціальної рефлексії (на полюсі «Вони»), відстороненому спогляданні (на полюсі «Воно» або «Інше»). На полюсі «Ми» емпатія та ідентифікація забезпечують єднання індивідів у колективну суб'єктність. Соціальна рефлексія на полюсі «Вони» дає змогу відсторонитися від «не своїх» – тих представників неукраїнського світу, з якими ми спілкуємося, яких сприймаємо, оцінюємо, визнаємо тощо. Нарешті, відсторонене споглядання на полюсі «Воно» або «Інше» – це про щось вороже, чуже, але, можливо, просто незнайоме, непотрібне, «не наше».

Про цілісність і водночас множинність українського світу йдеться в положенні В. Кебуладзе (2006), який пише, що життєсвіт України ніколи не був і поки що не став цілісним простором проживання спільноти людей, що відчуває себе певною єдністю. Радше маємо говорити про різні світи, які більш-менш удало комунікують, але водночас і конкурують один з одним. І в цій конкуренції часто-густо йдеться про визначення дальшого розвитку всього українського життєсвіту. Кебуладзе говорить про труднощі самоідентифікації українців на рівні повсякденної практики, що, зокрема, проявляється в проблематичності використання займенника «ми». Почасти він пояснює це особливостями феноменологічного бачення досвіду. Трансценденції досвіду схоплюють не реальні моменти об'єктивного світу, а інтенційні кореляти інтерсуб'єктивного конституювання дійсності. Тому тут не йдеться про сталі субстанційні утворення, які існують незалежно від інтерсуб'єктивного досвіду.

О. Горкуша і Л. Филипович (2021) підкреслюють значення самого терміна «український світ» і наголошують на світоглядно-диспозиційній оптиці в його розумінні. Вони намагаються порівняти структуру українського світу і «русськава міра», підкреслюючи, зокрема, епістемологічне спрямування першого і функційне підпорядкування другого. Хоча, здається, у цьому порівнянні підкреслено лише один із багатьох параметрів, а саме той, який вигідно відтінює цінісно-етичні переваги українського світу. Авторки наполягають, що український світ має цілком конкретне наповнення, охоплює український та

україномовний ціннісно-смісловий універсум, подієво-життєвий локус та освоєний українською нацією як самосвідомим суб'єктом дім буття.

В описі змісту наукових досліджень, який виконала Т. Воропаєва (2016, 2021), можемо вбачати певні вектори розвитку українського світу, такі як вихід за власні політичні та географічні межі, внутрішня консолідація, орієнтація на ціннісні і ментальні чинники, зокрема на мистецтво й культуру, конфліктизація і деконфліктизація колективного буття. Загалом це втілюється в ідеї про матрицю транскордонної консолідації українства.

Аналізуючи релігійні виміри українського світу, автори колективної монографії (Український світ..., 2022) пов'язують його з українською ідентичністю. Вони підкреслюють, що український світ – це поняття, яке зорієнтоване на зовнішній простір, хоча може мати індивідуальні виміри, пов'язані з чуттям належності, подібності, схожості та чуттям окремішності, инакшости щодо інших етносів, релігій, культур. Це когнітивний інструментарій для самовизначення тих, хто почувається відповідально та відповідно до позначника «український». Український світ існує завдяки українській мові і ментальності, культурі і традиціям, а також його релігійним вимірам. Він співвідноситься з іншими культурно-світоглядними локусами, щонайперше – із «руським міром» та європейською цивілізацією. Український світ співвідноситься також із «глобальним» як окрема варіація загального самовираження людства. Сприймання українського світу є деформованим через: змістову ущільненість і значеннєву перенасиченість сучасного світоглядного ландшафту; пастки моделей або стратегем визначення його як «розламу між цивілізаціями», «порубіжжя між світами», «фронтиру» чи «мультифронтиру»; систематичні спроби конфесійних представників «руськомірського» світогляду подати український світ як спотворений і викривлений, але лише сегмент «руссава міра».

Соціальна мітологія та історична пам'ять. Розвиваючи суб'єктно-вчинковий підхід до процесу націєтворення, В. Татенко (2021) підкреслює, що

слід говорити не про споконвічне існування української нації, а про історію поставання українського етносу та держави. У теорії етнокультурної міфотворчості О. Яремчук (2020) спирається на категорію суб'єктивного досвіду етносу, із яким контактує кожна окрема особа. Множина контактів вибудовує сенс колективних дій та впорядковує історію спільноти. У полі такого досвіду уможлиблюється конструювання нового ціннісно-смиислового простору етнічної спільноти, нового міту (с. 35). Застосування такої схеми показує поступовість і процесовість поставання українського світу, коли він завжди залишається тим самим, а проте міняється, стає инакшим, і в основі змін лежить переконструювання та перекомбінування колективних мітів.

Сукупно ці міти якраз і створюють символічно-метафоричний простір, у якому перебувають і функціують особи, групи, спільноти, набуваючи того чи того варіанту української ідентичності, різною мірою визнаючи її в собі або, навпаки, заперечуючи та відмовляючись від неї. Такий світ тяжіє над особою як її середовище, що має ознаки українськості, які надають йому більш-менш виразної специфіки та водночас відрізняють від інших, неукраїнських, світів.

Ще одна категорія, яка концентрує ідеологічні концепти українського світу, це українська національна ідея. Її вироблення й формулювання видавалося особливо актуальним у 1990-х роках разом із здобуттям незалежності і безперечної об'єктивної потреби визначатися щодо векторів наступного розвитку. На той час конкурували (та й досі конкурують) два основні бачення цієї ідеї: етнонаціональне, яке зосереджувалося на всебічній ціннісно-символічній, насамперед мовній українізації суспільства, та етнополітичне, яке виставляло за найбільш бажані й виправдані цілі досягнення загального добробуту для всіх громадян України у вигляді матеріального добробуту і соціально-психологічного комфорту. Знаменитою стала тогочасна фраза про те, що росіяни в Україні повинні жити краще, ніж росіяни в Росії, поляки в Україні – краще, ніж поляки в Польщі, і т. ін. В. Татенко (2021) пропонував розрізняти поняття національної ідеї і національного проєкту як мету і засіб (с. 93), тобто доповнити абстрактно-романтичні уявлення про

прекрасне українське майбуття орієнтаціями на практичне втілення потрібних для цього діянь.

Соціальна мітологія тісно переплітається з історичною пам'яттю. Цій пам'яті, зазначає М. Слюсаревський (2024), притаманна значна вибірковість. Спільнота звертає увагу на яскраву драматичну ситуацію і не зважає на тривалість та поступові процеси, що спричинилися до неї. В історичній пам'яті закріплюється лише те, що спільнота сприймає як значуще, доленосне, істотне для подальшого життя (с. 56–58). Із психологічного погляду здається очевидним, що спільнота пам'ятає ті події, які певним чином зачіпають її колективну емоційну сферу, проникаючи згодом на когнітивні рівні спільного буття, і намагається забути про події і явища, які суперечать позитивній самооцінці. (Про психологічні ознаки того, як українці намагаються не пам'ятати прикрих сторінок власної історії, можна почитати в монографії²).

Відповідні явища було досліджено в праці моїх колег, де показано факторну структуру історичної пам'яті, що її має українська молодь. Така пам'ять містить сім складових: етнічність, політичний фаталізм, націоналізм, історичну травмованість, правовий нігілізм, патріотизм та соціальну відповідальність. Автори зазначають, що в політичному просторі молоді існують інтерпретації, які впорядковують політичну картину світу як цілісну, доповнюють одна одну або суперечать, тобто є симетричними або асиметричними. Доповняльна пам'ять прагне зменшити дистанцію між минулим і реальним, тоді як суперечлива, навпаки, її збільшує. Значний вплив справляє також стан психологічного пограниччя – інтеграція такого історичного досвіду, який по-різному інтерпретує культурно-історичні особливості (Політична картина..., 2017, с. 102–104, 109). Звідси можна зробити висновок про те, що колективна мітологія, історична пам'ять, історична мітологія – явища, доконечні для самого існування колективного світу, а водночас вони

² Васютинський В. О. (2022). *Винні чи безневинні? Почуття провини в колективній свідомості українців*. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Vasiutynskiy-mono-2022.pdf>

складні і, сказати б, «слизькі». Спільнота звичайно вибирає з їхнього змісту те, що їй «лестить», дає підстави для самоствердження, і, навпаки, «забуває» все те, що можна трактувати як непривабливе й ганебне.

Навіть ази психоаналізу спонукають гадати, що таке забування не веде до психологічного спокою і здоров'я самої спільноти, а проте колупання в минулому, роз'ятрювання історичних ран також не є чинником здоров'я. І визнання колись «забутих» провин, й актуалізація пам'яті про раніше не відрефлексовані трагедії, як-от Голодомор, містять у собі величезний і небезпечний травмувальний заряд, із яким дуже нелегко, а до кінця й зовсім неможливо впоратися.

М. Ожеван (2012) описує особливості українського націєтворення як зависання між модерном і постмодерном: квазіімперськість, етатизм та патерналізм, переважання зовнішніх ідентичностей над внутрішніми, різноманітні версії націоналізму, зовнішнє управління і тенденції до десуверенізації. У змісті цих особливостей можна простежити акцентування залежного й несамоствійного, а відтак і вторинного статусу українського світу. А що цей світ не встиг сформуватися як самостійний і самодостатній, то йому додатково ще й загрожують тенденції, пов'язані зі змінами соціальної структури в напрямках мереж замість єрархій, мікроелементів замість блоків, транснаціонального замість національного та медіатизації й нації як бренду замість реальної нації. Маючи менш песимістичний погляд на нинішній статус українського світу, зазначу, проте, що описані тенденції не можна ігнорувати. Вони справді мають місце, проявляються в усіх процесах поставання й функціонування українського світу.

Сучасні геокультурні тренди – поляризацію, гомогенізацію, ізоляціонізм і диверсифікацію – виділяє Г. Носова (2016). У цих трендах український світ повинен віднайти своє місце і вектори розвитку. Якщо говорити про поляризацію, то найвиразнішим є рух у бік Заходу від Росії – важкий і непослідовний, але дедалі виразніший. Гомогенізація відбувається найбільше за західними зразками, разом із поляризацією її можна сприймати як позитивний

чинник, який так само протистоїть і наступному трендові – ізоляції. Мабуть, із названих трендів, ізоляція – це те, що найменше загрожує сучасному українському світу, хоча психологічна інерція є дуже потужною. Фактично більшість носіїв українського світу віддає перевагу комфортному станові незмінності й стабільності, принаймні протягом певного часу. Проте реалії вимагають активних реакцій на події, що відбуваються, а відтак змушують мінятися, удаватися до нових способів взаємодії з навколишнім світом – навколишнім щодо українського також.

Нарешті, культурна диверсифікація, яку в сучасних найрозвиненіших країнах розглядають як явище суто позитивне, але наразі її не можна трактувати як цілком прийнятну для України в широких масштабах. Український світ зазнавав довготривалого тиску з боку «руссава міра» і лише тепер вибудовує себе в більш-менш повному обсязі, почасти й через тиск і загрози з російського боку. Український світ потребує тривалого часу на самопоставання, побудову себе як самостійного, самодостатнього простору колективного буття. У цьому розумінні культурна диверсифікація, хоча б і поза впливами «руссава міра», створює виразну проблемність навколо українського розвитку.

Український світ має складну внутрішню диференціацію. Спроба більш-менш чіткого визначення його складових здебільшого приводить до простої і добре відомої схеми поділу України на Східну і Західну або ж, певніше, на Східну, Західну і Центральну. Мабуть, найгострішим і найчастіше обговорюваним питанням географічних меж України є випадок «Новоросії», південно-східних земель (Турченко, 2015). Г. Носова (2019) описує ментальні особливості трьох або чотирьох (додаючи Південь) регіонів України, а також звертає увагу на наявність дрібніших територій.

Центральна Україна є центральною за географічним розташуванням, але й за ментальними особливостями. Центр України об'єднує Схід і Захід навколо себе. Вороги України, особливо з північного сходу, нав'язують ідею громадянської війни в Україні. Імовірно, Україна не уникнула б цього явища, якби її східна і західна частина безпосередньо межували між собою. Проте

велика територія центру, яка їх розділяє, забезпечувала переважно мирне співіснування різних частин та істотну стабільність суспільства і всього українського світу без надмірних конфліктів. Суто внутрішні конфлікти (поза російською агресією) виникали переважно в інформаційно-політичному просторі.

Важливою є не так тенденція триваючого узалежнення українського світу від зовнішніх впливів, як сприймання та оцінка цих впливів і реакція на них. Проблема не в тому, що ці впливи були або є, бо вони завжди будуть. Проблема в тому, як поведеться у відповідь на них, як носії українського світу мають конституювати цей світ у тих об'єктивних умовах, які склалися.

І. Поліщук (2016) акцентує увагу на хліборобській культурі трипільської протокультури українців. Це чинник, який, найімовірніше, об'єктивно склався на родючих землях із помірним кліматом, без потреби принципово міняти своє середовище. Цілком можливо, що ці давні-давні особливості продовжують існувати і відігравати щонайважливішу роль у життєсвіті сучасних українців. З одного боку, вони роблять цей світ стабільним і передбачуваним, а з другого – не охочим або навіть не здатним до істотних змін і швидкого прогресу.

Гетьманщину як етап поставання української державности, де козацька старшина розвивалася як елітарна верства тодішнього й тамтешнього суспільства, описують В. Брехуненко і Н. Семергей (2016). Автори підкреслюють протидію російським і польським концепціям українства та намагання висунути власну концепцію, наприклад, хозарську або сарматську. Тут важливо додати, що козацькі землі займали лише невелику частину української етнічної чи політичної території і козаки становили відносно невелику частку українського суспільства, а проте усвідомлення козацтва як особливої верстви українців, військово-політичної та цінісно-ментальної сили поширилося практично по всіх територіях, де проживали етнічні українці. Простим, але яскравим свідченням цього є, наприклад, ототожнення понять «козак» і парубок, молодий чоловік, герой, відважний воїн у силі-силенній українських народних пісень та усному мовленні. В. Мільчев (2015) зазначає,

що територіяльні, етноконфесійні та соціальні складові ідентифікації запорозьких козаків як вищої верстви православного руського етносоціуму були важливим елементом поставання українського світу.

В. Литвинов (2008) виділив чотири ідейні угруповання XVI ст., ідеологія яких знаменувала шлях України на захід: православно-консервативне (орієнтація на греко-візантійські і давньоруські цінності), утравістичне (боротьба і синтез аскетично-споглядальної філософії на основі гуманістичних принципів раннього християнства і ренесансно-гуманістичної філософії), унійне (підпорядкування Ватиканові зі збереженням православного обряду), ренесансно-гуманістичне (європеїзація української культури). Із цих чотирьох ідеологій три були виразно релігійними й одна – культурною.

Період XVII-XVIII ст. як час, коли відбувся перехід від теологічного конституювання української ідентичності до визнання національної історії та мови, характеризує С. Йосипенко (2008). До цього, мабуть, треба додати, що таке богословсько-релігійне конституювання спершу було спрямоване на чіткіше зазначення своєї відрубності від польських і німецьких впливів, а згодом, коли набула сили московсько-російська імперія, довелося чіткіше дистанціюватися від неї, шукати відмінностей не за релігією, яка була спільною православною, а за тими ознаками, які робили українців не росіянами.

Багато цікавих аналогій у розумінні українського світу можна знайти в тлумаченні О. Дроздовим (2016) масової геополітичної свідомості українців. Там ідеться, зокрема, про зв'язок з географічним світом, у якому масова свідомість знаходить модель, на яку вона може накласти своє розуміння українського світу, зробити його більш наочним для себе. Проте якщо масова геополітична свідомість – це спрощене відображення геополітичної дійсності для масового носія, то про український світ, принаймні на теперішньому етапі його категоризації, можна сказати, що це є радше якщо не ускладненням, то інтеграцією різних складових історії, результат якої на масовому рівні для масової свідомості постає як метафоричний образ існування чогось важливого,

свого, близького, але яке за ближчого розгляду, за намагання його аналізувати не піддається легким трактуванням.

З-поміж наведених Дроздовим загальних особливостей геополітичної свідомості більшість можна доволі легко застосувати й до українського світу, а проте належить підкреслити дві важливі відмінності. Перша – це те, що масова геополітична свідомість, за Дроздовим, не має власного поведінкового діяльнісного продукту, натомість у структурі українського світу потужне місце, не чітко окреслене, але велике посідають соціальні практики. Ці практики перебувають здебільшого на периферії геополітичної свідомості, проте реалії російсько-української війни істотно змінили це відношення: переміщення мільйонів біженців, участь сотень тисяч у воєнних діях, по суті, стали фактом реалізації геополітичних уявлень у надзвичайних обставинах. Геополітичні реалії, раніше далекі від повсякденного життя людей, наблизилися до нього, уторглися в нього, принципово змінили його і спонукали людей визначатися щодо геополітики, давати явищам і подіям власну принципову оцінку.

Друга відмінність особливостей українського світу від особливостей геополітичної свідомості, як їх визначає Дроздов, це те, що український світ має відносно менш виражений когнітивний характер. Когнітивний зміст українського світу є виразним, широким, глибоким, але з погляду його суб'єктивного значення для переважної більшості носіїв важливішим є емоційне залучення, емоційне прийняття цього світу або ж заперечення, а ще більше ідентифікація з ним, визнання його за свій або не свій. У геополітичній свідомості зіставлення «свій – не свій» важить набагато менше.

Порівняно зі «звичайною» масовою геополітичною свідомістю сприймання українського світу більше наближене до самовизначення особи, групи, спільноти в їхньому життєвому просторі, онто- і філогенезі. Складовими українського світу є погляди, настрої, ідентичності також і представників тих кільканадцяти етнічних груп, які історично проживають на території України, до яких поступово додаються колективні уявлення вже десятків і сотень етнічних груп, які прибувають до України в нинішній час.

В. Кебуладзе (2006) говорить про приховані інваріанти соціально-політичного і культурно-історичного вимірів українського життя. П. Горностаї (2023) слушно наполягає на доконечності відновлення українського змісту термінів «Русь» і «руський». Він пише про культурну травму Росії, яка змушена долати свій первинний комплекс меншовартости через брак власне руського, слов'янського коріння. Культурна травма України – це вторинний комплекс меншовартости, нав'язаний українцям росіянами, ще один варіант тлумачення українського світу як відповіді на впливи російського (с. 71, 89).

Поліморфізм українського світу, його культурну багат шаровість, плюралізм і багатофункційність національної ідентичности, традиційну багатомовність як головні відмінності українського світу від «русськава міра» описує Дж. Броджі (2022). Ці позитивні риси водночас були головною перешкодою в трактуванні української культури як окремої і цілісної культурної системи. Водночас, наголошує авторка, емоційний підхід і патріотичний запал рідко дають виробити тверезу й об'єктивну оцінку спірних питань.

Яскравим зразком поліморфізму українського світу є місце в ньому Донбасу – безумовно українського регіону, якому було нав'язано численні ознаки неукраїнськості. Описуючи особливості історичного формування Донбасу, Л. Буряк (2015) характеризує його як, по-перше, межовий регіон, близький до Росії та поліетнічного Північного Кавказу, і, по-друге, як урбаністичний регіон із залученням працівників із різних регіонів України та Росії, а водночас збережений як аграрний український регіон.

Багато в чому подібним є становище Слобожанщини, як його змальовує Н. Аксьонова (2015), а особливо її північно-східної частини, що зазнала потужної асиміляції, але не маргіналізувалася цілковито в полі української культури і зберегла взаємодію з нею з-поза державного кордону.

Я. Верменич (2016) намагалася осмислити регіональні моделі українського націєпоставання в другій половині XIX – на початку XX ст. Простежено вплив інтелектуального середовища, наукового і публіцистичного дискурсу на процеси національного самовизначення українського етносу від

романтизованих позитивістських уявлень до ліберальних, націоналістичних та соціал-демократичних побудов.

Тобто попри позбавленість самостійного політичного існування, поділеність між двома імперіями українське суспільство формувалося як доволі повноцінне середовище, власне ментальний світ, що мав свої принципово відмітні риси порівняно зі світом російським, польським, угорським, румунським, австрійським тощо.

Між європейським і євразійським. О. Яремчук (2020) звертає увагу на несподівану популярність межового стану України між східною і західною цивілізаціями (с. 34). Визнаючи достатні підстави для такого визначення і самовизначення українців, доречно задуматися над психологічною привабливістю цього статусу. Тут можна виділити три аспекти. Перший, найбільш очевидний, – це відхід від східно-російського простору, віддалення від нього («Геть від Москви!» за М. Хвильовим) і рух у західному більш цивілізованому напрямі. Другий аспект – це переживання певної винятковості – перехідної, межової, стану невизначеності, непевності, стану роздумів для себе і про себе: ось ми такі невизначені, зверніть на нас увагу, подумайте, чого ми варті, чого вартий наш український світ, чим він може бути цікавий і цінний. Третій аспект, мабуть, найбільш компенсаторний, відображає стан своєрідної меншовартості: ми не зовсім такі, як треба, ми не досить досконалі, але це ж зрозуміло й виправдано, бо ми лише в дорозі, у перехідному стані.

Цікавий перелік рис української свідомості наводить О. Стражний (2017), поділяючи їх на три групи: риси, які українці отримали від росіян, їхнього менталітету; риси, яких українці набувають завдяки наближенню до Європи; риси, притаманні їм як світові, розташованому між Сходом і Заходом. Важливо, що майже за кожним набором рис він бачить його позитивний і негативний полюс. Очевидним є бажаний результат відповідного розвитку – опанування, засвоєння, привласнення позитивних рис і збування негативних, що можна трактувати як добрі побажання, але також і як прагматичні орієнтири розвитку.

І. Тодоров (2012) визначає етнокультурні характерологічні виміри української національної свідомості, поділяючи їх на дві групи. Одна група сприяє реалізації європейського покликання, а друга гальмує відповідний інтеграційний процес. Тодоров наполягає, що українсько-російська етнічна, історична, політична межа є межею між двома цивілізаційними системами. Україна з античних часів – частина Європи, яка, проте, зазнала істотних азійських і візантійських впливів. Автор проводить цікаву аналогію між прихильністю старшого покоління українців до СРСР і їхніми теперішніми орієнтаціями на Європу. Попри принципові відмінності цих двох світів для самих українців тут немає надмірної суперечності: й один, і другий був або буде по-своєму привабливим, тим, чого варто прагнути. Відтак і сам український світ як варіант колись радянського, а в майбутньому європейського світу видається загалом привабливим і позитивним.

Контури європейського громадянського суспільства і українську реальність М. Култаєва (2006) розглядала крізь призму цінностей громадянського суспільства і морального вибору. На її думку, майданізація життєвого світу української нації дала поштовх пробудженню національної самосвідомості, проте електоральні пристрасті та утопічні сподівання радше гальмували структурування громадськості сучасного зразка. Тогочасними (після першого Майдану – *В. В.*) реаліями українського соціуму були суміш традиційного консерватизму з марксистською самовпевненістю, балансування між конфронтацією і консенсусом, комунікативна симетрія і асиметрія, свобода і самоконтроль, безмежні перспективи і самообмеження.

О. Майборода (2012) підкреслює наявність в українській свідомості комплексу розколотості, який виник через поєднання європейських і євразійських орієнтацій. І ті, і ті є різною мірою закоріненими в українській свідомості, виконують важливі психологічні функції, і викорінення одних чи других мало б травмувальний характер, є неможливим як радикальний крок. Така переорієнтація можлива лише як результат тривалого процесу.

Межовий міжцивілізаційний статус України Л. Солонько (2014) характеризує як результат перемоги православ'я: в Європі переміг католицизм/протестантизм, а Україна – це частина Європи, яка стала православною, що ніби відтягнуло її від Європи і наблизило до Росії. Водночас, на відміну від Росії, Україна не має підстав для самооцінних уявлень про власну «велич». Через це уявлення про велич України, за Солоньком, має символічний характер і сьогодні втілюється в європейських прагненнях.

Європейська Україна – це велична Україна, православно-східнослов'янська частина макрохристиянського світу. Водночас вона є на перехресті європейського, євразійського та ісламського просторів (Стан сучасного..., 2017, с. 10–12). Тут слід поміркувати про важливу обставину, яка утримувала українців від зливання з російським світом: те, що українці в очах росіян були молодшими братами, «хитрими хохлами» і т. ін., робило позицію українців некомфортною, уразливою, малопривабливою.

Українці мали три шляхи зараджування цій ситуації. Один – саме той, якого хотіли б росіяни, – це переставати бути українцями, малоросами, хохлами і ставати «русскімі», великоросами, перестати бути собою, утратити, розмити, ліквідувати свій український світ і взятися творити світ російський.

Другий шлях протилежний – активно боротися проти всіх варіантів русифікації, проти намагань затягнути український світ у «русскій мір», що теж відбувалося протягом сторіч. До цього, проте, активно вдавалася лише менша частина суспільства, наражаючись на величезні проблеми – покарання, страждання, ненависть із боку росіян тощо.

Нарешті, третій шлях, найбільш поширений, – напівприйняти нав'язуваний спосіб життя, не зовсім охоче, але погодитися з такою позицією, ототожнитися зі статусом молодших братів, які не досягають високого рівня розвитку, але залишаються в стані, прийнятному і потрібному «старшим братам», задовольняють їхні примхи та загладжують їхні комплекси, ні на що особливо не претендують у цьому нібито спільному світі, але зате мають змогу жити помірно автономним життям – невибагливим, традиційним, фольклорним,

сільським, колгоспним, карпатським. Із таким статусом українців «старші брати» здебільшого погоджувалися і навіть розчулювалися, не підозрюючи, який великий антиросійський потенціал криється й формується в надрах цього нібито примітивного малоросійського світу.

Проте декотрі з них про це здогадувалися і вимагали більшої жорстокости, терору, навіть винищення, але цілковито досягти цього не давала, мабуть, надто велика кількість українців та їхній глухий опір – не так національно свідомий, як побутовий, спрямований на захист свого повсякденного життя, звичаїв і цінностей. Російська влада в певні історичні періоди заходила дуже далеко – Голодомор, репресії, депортації тощо, але частіше погоджувалася на тихе, залежне, провінційне існування українського світу як периферійної частини «русськава міра». А час від часу навіть заохочувала певні цікаві прояви його – у вигляді вишиванок, гопаків, співаночок, аби надати «русському міру» додаткової привабливості та похизуватися власним гуманізмом і шляхетністю.

Такий ментально-психологічний статус українців, який травмував цілі покоління, водночас уберег їх від тотальної ідентичнісної асиміляції. Будучи «молодшими братами», «гіршими» порівняно з росіянами, і навіть намагаючись почасти перетворитися на росіян, більшість українців завжди була ніби осторонь експансивних цілей і чинів російського світу. З одного боку, самі росіяни не визнавали українців за рівних собі, аж доки ті не доходили до остаточного обрусіння, а з другого – українці почувалися не зовсім росіянами, почасти шкодуючи через це, а почасти адаптуючись до цього як до об'єктивного стану речей.

Тому, наприклад, розпад Радянського Союзу, що став національною трагедією для більшості росіян, набагато менше засмутив українців, які легше знаходили в цій події позитивний зміст. Бо якщо подальший пострадянський розвиток вимагав від росіян відмови від вимріяних ними, виплеканих у їхніх уявленнях переваг і високої самооцінки, то перед українцями розпочинався шлях позитивного самоствердження.

Так, частина українців теж пережила розпад Союзу як особисту драму, навіть трагедію, але більшість прийняла її відносно спокійно і разом із тією меншістю, яка із цього приводу щиро раділа, розпочала будувати нове суспільство або, радше, у нових умовах відтворювати попередні постави. Чи не найяскравішим підтвердженням цього є результати двох референдумів 1991 р., коли в березні 70% українців голосували за збереження «оновленого союзу», а в грудні 90% – за незалежність України.

Колективні суб'єкти: громади, спільноти, народ. Принципову для соціальної психології проблему співвідношення індивідуальної і колективної суб'єктності В. Татенко (2021) розв'язував шляхом проєкування українського націєтворчого процесу на теорію вчинкової психології. Він писав про суб'єктну позицію учасників процесу, коли поєднання суб'єктності і вчинковості забезпечує досягнення найвищого рівня націєтворчої діяльності (с. 24, 100–101).

Такий розгляд увиразнює як доконечність, так і недостатність кожної зі сторін суб'єктності. З одного боку, потрібним є усвідомлення українців себе носіями українського світу, концептуалізація колективних поглядів, знань та уявлень, а з другого – потреба колективного діяння як, імовірно, величезного Вчинку, учинку утвердження й розширення українського світу. Не зародження його, бо він зародився давним-давно, а розвиток такого, яким він є на сьогодні.

Із прагматичного погляду цей процес більш виразно втілюється в розвитку колективних носіїв, спільнот суб'єктів, які здійснюють або принаймні намагаються здійснювати колективні вчинки. У такому здійсненні спільноти набувають відповідного досвіду і вдаються, за Т. Титаренко (2003), до різних способів його інтерпретації. Інтерпретування переводить спільноту на наступний рівень самоусвідомлення, де принциповими критеріями готовності і спроможності вибирати є еволюційно-самоорганізаційний, психосемантичний, суб'єктний, структурно-функційний, знаряддево-операційний (с. 223–227, 230–236, 351–358).

Розгляньмо кожний із цих критеріїв як спроможність вибирати український світ. Еволюційно-самоорганізаційний критерій означає загальні закономірності еволюції життєсвіту як багатокомпонентної складної системи. Абсолютна стабілізація і впорядкованість викликає, за Титаренко, почуття вичерпаності, нудьги, застою і породжує жагу змін. Відповідно до засад синергетики, система виходить зі стану рівноваги і переходить у тимчасово невпорядкований стан, що досягає точки біфуркації, від якої розпочинається зародження нової системи. Український світ донедавна не мав шансів на цілком самостійний рух між різними станами, він був надто відкритою системою, що підлягала сильним зовнішнім впливам. А проте, коли ця система потрапляла в ситуацію загрози самому її існуванню, спрацьовували рятівні механізми, які відвертали її від загибелі. (Навряд чи хто-небудь годен достеменно стверджувати, що це були саме такі внутрішні механізми системи, а не, скажімо, щасливий збіг історичних випадковостей, воля українського народу або «Боже провидіння»).

Застосування психосемантичного критерію передбачає розуміння життєсвіту як тексту. Перебудова системи полягає в перетворенні текстів, зміні жанрів, переосмисленні інтерпретацій. Навіть лише переінтерпретовуючи свій колективний досвід, українці пишуть новий текст і на цій основі по-новому конфігурують український світ, примножують варіанти його існування в минулому, теперішньому та майбутньому. Така варіативність уможливорює розмаїття виборів, а відтак забезпечує українському світові істотну чи принаймні достатню гнучкість і пружність.

Суб'єктний критерій видається очевиднішим та означає здатність бути самостійними і відповідальними. Прояви цих рис зосереджуються в ситуаціях життєвого вибору. Удалий життєвий вибір сприяє новому рівню самоорганізації. Українцям неодноразово доводилося робити такі вибори. Геть не всі, ба, і не більшість їх були вдалими, через що, зокрема, ми мали і далі маємо важкі історичні шляхи. Наша історія рясніє прикладами відмови українців від суб'єктності, що призводило до загальнонаціональних поразок і

вtrat, але також до набуття суб'єктності як джерела колективних піднесень і перемог.

Про структурно-функційний критерій Титаренко говорить як про інструментальні форми активності, техніки буття. Можна припустити, що за цим критерієм носії українського світу найкраще давали собі раду. Вони як могли упорядковували свій життєсвіт – насамперед особисто-сімейний та громадський, поступаючись, проте, перед ворожими несприятливими втручаннями на загальносуспільному рівні. Водночас зберігали свій структурно-функційний потенціал, який час від часу проявляли в обстоюванні власних інтересів.

У розумінні знаряддево-операційного критерію Титаренко наголошує на здатності розпочинати вибір, переходити від етапу до етапу, досягати якісно нового рівня життєтворення. У показниках цього критерію можна бачити типові для українців труднощі в здійсненні вибору, такі як нездатність визначати альтернативи, брак потреби мінятися й острах нового, зavelикий час для пошуку рішення, нерозвинена здатність засвоювати досвід своїх помилок.

Істотну проблемність процесів націєтворення та поставання українських колективних суб'єктностей констатовано в колективному дослідженні політико-правової свідомості. Його автори наполягають, що замість діалогічної проблемно орієнтованої взаємодії між агентами і суб'єктами соціалізації в практиці політико-правової соціалізації в Україні найбільш представленою залишається взаємодія монологічна (Політико-правова..., 2020, с. 132–133). Психологічні особливості великих груп, які підлягають або повинні підлягати соціально-психологічним дослідженням, докладно перелічив М. Слюсаревський (2018), серед яких, зокрема, ідентичність, цінності та ціннісні орієнтації, соціальні уявлення та уявлення в традиційному розумінні, менталітет і ментальність, образ світу, мови, іншої групи. Важливим для опису колективних соціально-психологічних феноменів може бути запропонована П. Горностаєм (2023) категорія ідентичності групи, на відміну від групової ідентичності: групова ідентичність – це індивідуальна характеристика особи як

члена групи, натомість ідентичність групи – характеристика колективна, спільна (с. 62).

Говорячи про теорію соціальних уявлень як колективну теорію спільнот, слід звернути увагу на положення P. Rateau et al. (2012) про те, що соціальні уявлення поділяють представники різних спільнот, усі люди з певного середовища. Проте в межах цих уявлень, коли йдеться про цінності, стандарти, ідеології, досвід, люди відрізняються між собою. Тобто в межах однакових уявлень вони по-різному сприймають та оцінюють уявлювану дійсність. Виділені характеристики соціальних уявлень підкреслюють процесовість вироблення їх, а водночас їхню консенсусність або, навпаки, суперечливість поглядів різних груп чи членів групи. Уявлення (репрезентації) не беруться нізвідки. Вони виникають у процесі взаємодії, комунікації, реалізації поставлених цілей, з'ясуванні згод і незгод та визнання їхньої суспільної корисності. Таку вічну розвитковість, відносність і суперечливість можемо вбачати й у природі українського світу, зрозуміти який допомагає теорія соціальних уявлень.

Суспільна єрархія і влада. Будь-яке соціальне утворення має більш або менш виражену єрархічну природу. Можна говорити, зокрема, про більш вертикальні і більш горизонтальні суспільства, за С. Московічі, у контексті індивідуалізму–колективізму, за Г. Тріандисом. Аналізуючи архітекtonіку соціального діалогу, О. Кочубейник говорить про горизонтальне і вертикальне розщеплення комунікативного середовища на сторони комунікації (підкреслюю: розщеплення, а не об'єднання – В. В.). Перше є похідним від стосунків із владою (разом із владою, поза нею або проти неї), друге виникає через залучення спільнот, що різняться своїми потребами, цілями та інтересами (Слюсаревський та ин., 2020, с. 192–193).

Українці, на відміну від росіян, не мали достатньої можливості ідентифікуватися зі своєю владою. У Російській та Австро-Угорській імперіях, у Радянському Союзі українська влада не була для них «своєю» (тоді як росіяни

мали свою владу). Тому-то українці більше ідентифікувалися не з державною владою, а з громадою, людом, козацтвом, неформальними авторитетами на зразок Тараса Шевченка.

Як пише Л. Солонько (2014), українське суспільство успадкувало від радянського часу три прошарки: народ як носій патерналістської, громадівської ідеології, національні капіталісти та державні бюрократи. Відтоді ця структура досить істотно змінилася. Принаймні сьогодні треба зважати на наявність нової – військової – еліти та посилення загальнонаціональних чинників колективного самовизначення громадян. Водночас переміщення мільйонів людей унаслідок війни послабило зв'язки, зорієнтовані на місцеві громади.

В. Жовтянська і О. Кухарук (2020) підкреслюють цінність влади для українців (с. 50). Подібний результат зафіксувала М. Lewicka: за її даними, українці і поляки виявилися дуже подібними за ціннісною структурою свідомості, а єдина значуща відмінність полягала в сильнішій орієнтації українців на цінність влади³. Цей феномен можна інтерпретувати як наслідок вивільнення придушеної за радянських часів суб'єктності. Радянська людина мала бути конформною, слухняною, скромною, а українці, зокрема, мали виконувати роль поступливих молодших братів і не претендувати на виразні ознаки власної суб'єктності порівняно з російською та радянською.

Очевидно, це є однією з причин того, про що пишуть В. Жовтянська і О. Кухарук (2020), що замість власне ідеологічних партій в Україні формуються політичні проекти лідерського типу (с. 59). Лідери втілюють свою суб'єктність, показують її, а широкі версти українців ідуть за ними. Звичайно, подібний вождизм є в усіх людських суспільствах, особливо жорстко єрархічних, і тут українці не становлять винятку. Проте можна говорити, що в такий спосіб проявляються наслідки радянської єрархізації і маємо перехідний період від колективної орієнтації на вождів до дедалі більшої стратифікації соціуму, масового та групового самоусвідомлення в межах цілісного суспільства. Цей

³ Lewicka, M. *Psychologiczne mechanizmy zachowań roszczeniowych*. Niepublikowany raport z badań realizowany w ramach: Grant KBN nr. 5 H01F 022 21.

перехідний етап був і є неминучим, а в перспективі повинно з'явитися більш сегментоване суспільство.

І якщо знову звернутися до порівняння українців із росіянами, то варто нагадати думку про те, що порівняно з російським український колективізм містить істотно менший ступінь підпорядкування владній або ідеологічній вертикалі. Українці мають і виявляють прихильність радше до найближчого оточення – сім'ї, родини, друзів, земляків. Їх менше цікавить абстрактне самоствердження держави і нації порівняно з росіянами, натомість більше турбує добробут і загалом добробут близьких людей. Якщо максимально загострити ці відмінності, то можна сказати, що росіяни більшою мірою готові жертвувати собою заради ідеалів та інтересів соціуму, із яким вони ідентифікуються, тобто Росії, боротися за неї як за свою батьківщину, натомість українцям відносно властивіше дбати про свою б'атьківщину, відносно невелику місцевість, де розташована домівка, проживають близькі люди, перебігає повсякденне життя⁴.

До цього слід додати, що під впливом російсько-української війни свідомість українців величезною мірою посунулася в бік пошанування загальнонаціональних цінностей, а отже, суб'єктивний український світ переструктурується в напрямі розширення наявних і можливих у ньому перспектив самореалізації.

⁴ Васютинський В. О. (2016). *Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм*: монографія. Київ: Міленіум. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/705479/1/VasutMonIng2016.pdf>

2. Психологічні складові українського світу

Ціннісні орієнтації та ідентичності. Українські соціологи розподіляють гуманітарні цінності за ціннісними синдромами: демократія, самореалізація, соціальний комфорт, безпека, патерналізм (Стан сучасного..., 2017, с. 72–111). До загального переліку ідентифікаційних координат Л. Коробка (2023) пропонує включити різновиди спільнотних ідентичностей, які можуть або конкурувати, або гармонійно співіснувати. Під ідентичністю М. Ферретті розуміє почуття належності, що змушує індивіда впізнавати власні риси в певному відмінному від інших співтоваристві, що володіє власною системою цінностей (цит. за Литвинов, 2008).

Аналізуючи результати міжнародних досліджень цінностей у багатьох країнах, В. Жовтянська і О. Кухарук (2020) зазначають, що українці більше зорієнтовані на цінності самоствердження та збереження і загалом ближчі до суспільств Східної Європи, ніж Західної. Натомість ці самі цінності, виміряні серед учасників Євромайдану, виявилися дуже близькими до показників найбільш розвинених європейських країн. Тобто в Україні є національно та європейськи зорієнтовані громадяни, цінності яких найвиразніше втілювано або реалізовувано у відповідних гаслах і діях. Цю частину суспільства можна вважати за пасіонарну верству, яка своїми цінностями й поведінкою стає зразком, на який орієнтується дедалі більша частина суспільства. Відносно невелика частина – по-різному невелика в різних регіонах – навпаки, занурюється в опозицію цій верстві. Це здебільшого особи з проросійськими орієнтаціями. Ну, і з року в рік залишається доволі висока частина громадян, які не ідентифікують себе з визначеною політичною позицією (с. 47, 51, 52, 59).

У дослідженні політичної картини світу української студентської молоді було виділено п'ятифакторну модель структурування її ціннісного дискурсу: ліберальна демократія (права людини, свобода, довіра й співробітництво, відповідальність кожного); особиста відповідальність, взаємна довіра,

прозорість і законність дій; цінності-умови, за яких можливі зміни на краще (можливість вибору, небайдужість, толерантне ставлення до инакшости, раціональний політичний вибір, активність громадян); ціннісні практики, що забезпечують зміни на краще (компетентність, рішучість і відкритість влади, підзвітність влади і контроль із боку суспільства, еволюційний розвиток) або гальмують їх (корупція, порушення прав людини, політичні переслідування, обмеження свободи слова, брак незалежних судів); позитивні характерологічні риси українців (демократичність, терпимість до інших, доброзичливість, довірливість) (Політична картина..., 2017, с. 38–39).

Т. Воропаєва (2016) ділить різні варіанти ідентичності громадян України на такі, що є колективними, але через плюралізм, поліетнічність, поліконфесійність не можуть бути спільними для більшості громадян, і ті, які можуть стати спільними для переважної більшості: це ідентичності громадянсько-політична, європейська континентальна та європейська цивілізаційна. Вона описує динаміку цих варіантів колективної ідентичності від 1991 до 2016 р.

Якщо продовжити ці лінії, то можна сказати, що в Україні не зародилася принципово нова ідентичність, але відбулося істотне переструктурування на користь ідентичностей, спрямованих проти російських впливів, принаймні на підконтрольних територіях. Важче сказати, як це відбувається на територіях, окупованих у 2022 р. Набагато складніші та ще менш сприятливі процеси відбуваються на територіях, загарбаних у 2014-2015 рр.

Ю. Бавман (Бауман, 2013) виділив три ціннісні шари суспільної свідомості: туманну глибину, ціннісну ідеологію, політико-ідеологічну поверхню. Покладання цієї моделі в основу українського світу дає підстави звернутися до його туманних аксіологічних глибин, де, власне, нуртують колективні потреби мати спільний обшир, перебувати в колективно твореному просторі. Це ті глибини, що найбільше наближені до загальнолюдських ментальних основ, ціннісний зміст яких має базальний характер і ледве-ледве піддається початковим етнічним, а тим паче політичним розподілам. Там

домінує синкретична цілісність життєсвіту людей, коли ще не принципово, це світ український чи якийсь інший. Але маловиразні середовищні відмінності – територія, природа, клімат тощо – уже закладають в основу ментальності та відображення її в ідентичностях пізніші особливості, які згодом поділять людей на «етнічні квартали». Первісно фізично-біологічні умови середовища, а згодом історичні перипетії формують те, що Бавман назвав рамковими політико-ідеологічними параметрами. Зокрема, такими параметрами українського суспільства є протиставлення Росії і Заходу, соціального захисту і вільного ринку, авторитаризму і демократії.

Багато аналогій названих параметрів можна знайти в показниках психосемантичного моніторингу масової політичної свідомості громадян України, який Інститут соціальної та політичної психології НАПН України проводить від 1994 р.⁵ У 1990-х рр. основу моделі політико-семантичного простору сучасного українського суспільства становив вектор реформаторських–антиреформаторських настроїв, що за своїм змістом означав перехід від капіталізму до соціалізму. Згодом увиразнився вектор російський, коли Росія і проросійські сили оклигали після пострадянської кризи 1990-х років і взялися відновлювати російську імперськість, зокрема у впливах на Україну. Вони пропагували російську мову та інші «принади» «русськава міра», який відроджувався у своїй агресивній формі.

Після відносної перемоги Помаранчевої революції та пізнішого реваншу партії регіонів, актуалізувався вектор ставлення громадян до влади, який якраз і відображає третій параметр за Бавманом – авторитаризм/демократію. Найзагальніше можна сказати, що прихильники проукраїнського президента В. Ющенка більшою мірою тяжіли до демократичних засад суспільного життя, ніж прихильники проросійського президента В. Януковича. Проте в обох середовищах домінували досить жорсткі авторитарні тенденції, які вимагали б

⁵ Васютинський В. О. (2014). Вивчаючи масову політичну свідомість і поведінку: уроки першої монографії. *10 x 20: зб. наук. праць*, Київ: Ліра, с. 43–52.

установлення твердих норм – або проукраїнських, або проросійських – залежно від того, хто опинився при владі.

Назагал і в цьому моніторингу, і в інших соціологічних чи соціально-психологічних масштабних дослідженнях можна простежити відносне переважання демократичних тенденцій у настроях, поглядах, активностях проукраїнської частини суспільства порівняно з проросійською. Це згодом відобразилось і в перебігу подій російсько-української війни, у комунікативній поведінці представників двох сторін – м'якшій з українського боку і жорсткішій із боку сепаратистів.

Інша проблема полягає в труднощах із наверненням носіїв російськомовної культури до україномовної, що впливає з оформлення, якого надала українській культурі радянська ідеологія, пропагуючи розвиток культури «соціалістичної за змістом, національної за формою». Під впливом тодішніх вимог та обмежень україномовна культура набула етнічного, фольклорного, несучасного вигляду і за всіма відповідними параметрами програвала сучасній, динамічній, різнобарвній російськомовній культурі. Найзагальніше цей дискурс можна охарактеризувати таким чином: той, хто хотів належати до новочасної культури, розвивати її, мусив використовувати російську мову, а той, кому залежало на україномовності, україномовній культурі, прирікав себе на архаїчність і відсталість. Такий стан був проблемним насамперед для україномовних носіїв україномовної культури. Натомість у носіїв російськомовної культури з дитинства й молодости формувалося тверде переконання, що залучення до україномовності автоматично перекидає їх у сферу етнографії і фольклору.

Коли соціально-політична ситуація змінилася на користь українського світу і почала вимагати переходу на україномовне спілкування і творчість, частина їх сприйняла це як примус до регресу. Звідси численні ремствування на те, що не слід поспішати, намагання зберегти російськомовну частину української культури або зробити російськомовну культуру частиною сучасної української. В основі цього лежить острах перед примітивізацією своєї

ідентичности, яка досі здавалася цікавою й сучасною, а тепер від неї належить відмовитися на користь чогось менш привабливого, менш зрозумілого, менш свого, а більш чужого і навіть ворожого.

Згідно з результатами нашого дослідження російськомовної спільноти, ставлення її представників до інтеграції в сучасне українське суспільство відображають п'ять позицій (Російськомовна спільнота..., 2012, с. 170–178). Позиції активної інтеграції (за даними опитування у 2009 р. вони становили 6.5% російськомовних респондентів південно-східних регіонів) відповідає намагання змінити свої культурні й ментальні орієнтації з російськомовних на україномовні, перейти до активного творення україномовної культурної та політичної ідентичности, трансформації своєї ідентичности на основі українозорієнтованих змістів.

Друга позиція відповідає пасивній інтеграції (23.2%), коли особа визнає потребу переорієнтації своєї ідентичности, бодай часткової її трансформації, але робить це пасивно, без внутрішньої перебудови, проте із зовнішнім прийняттям нового дискурсу. Приклад: віддавати дітей до шкіл з українською мовою викладання (ще коли була змога вибирати між україно- і російськомовними школами).

Третя позиція – субінтеграція на рівні місцевої або регіональної спільноти (50.3%) – проявляється в триваючому намаганні поєднувати дві сторони ідентичности – більш україно- і більш російськомовну – із поступовим зсувом ментальних акцентів та преференцій із другої на першу. Така позиція, зокрема, буває або є істотно пов'язаною з поведінкою оточення, більшість якого якраз і намагається завмерти у двоїстій українсько-російській ідентичности в межах свого регіону або поселення.

Наступна позиція – пасивна контрінтеграція (12.4%) – це така собі самоізоляція, коли назовні в просторі соціальних зв'язків декларують нейтральне або легке позитивне ставлення до українізації, а в особистому – сімейному чи вузькопрофесійному просторі – зберігають і плекають російськомовні складові ідентичности.

Нарешті, п'ята позиція – активна контрінтеграція (7.6%) – означає намагання протидіяти українізаційним впливам, захищати російськомовний зміст ідентичности, активно і навіть агресивно боротися проти її українізації.

Вочевидь на сьогодні наведений відсотковий розподіл носіїв цих позицій різко змінився: до і після 2014 та 2022 рр. на підконтрольних територіях зменшувалася частка adeptів російського світу та прихильників російської мови, а на окупованих територіях відбувалися і тривають зміни в протилежному напрямі.

Польські дослідники D. Puchała і M. Bilewicz (2024) зазначають, що національна ідентифікація сьогодні має велику кількість психологічних досліджень. Автори поділяють національну ідентичність на форми захисні і автентичні та на сліпі і конструктивні. Вочевидь найпривабливішою є автентично-конструктивна форма, яка забезпечує найбільш гармонійне прилучення особи до нації, а протилежною є форма сліпо-захисна, у межах якої особа прагне єднатися зі своєю нацією як засобом відчуття її, а відтак і свою власну вищість над іншими та убезпечитися від імовірних негативних впливів іззовні. Дослідники пишуть також про надрядні європейську і загальнолюдську ідентичності і підкреслюють значення дрібніших ідентичностей – місцевої, регіональної, професійної, етнічних меншин тощо. Спираючись на запропоновані Дж. Камероном три фактори соціальної ідентичности – центральність, внутрішньогрупові почуття і внутрішньогрупові зв'язки (Cameron, 2004), Puchała і Bilewicz (2024) виділили три основні компоненти національної ідентичности поляків: силу зв'язку з іншими поляками, емоції, пов'язані з польськістю, і значення, якого поляки надають своїй національній ідентичності. Очевидно, що тут центральності відповідає значення, якого поляки надають своїй національній ідентичності; внутрішньогрупові почуття – це емоції, пов'язані з польськістю; внутрішньогрупові зв'язки – це сила зв'язків з іншими поляками. Спроекувавши описані моделі на ідентичнісний аспект українського світу, отримаємо аналогію у вигляді національної ідеї, національних почуттів та національної прив'язаности й залучення.

A. Pecheniuk et al. (2022) узагальнюють перелік чинників, які перешкоджають ефективному соціально-економічному розвитку країни: це деструктивний вплив радянського режиму та негативний вплив тривалого браку власної держави, а також низка ментальних рис українців – консерватизм індивідуальної та суспільної свідомості, патерналізм і нездатність бути самостійним в ухваленні рішень, соціально-політичний конформізм, анархічний індивідуалізм, комплекс нижчости, пов'язаний із визнанням неадекватності своїх національних особливостей порівняно з іншими народами, брак чіткої національної ідеї, брак національної ментальної моделі успіху. У змісті перелічених чинників бачимо виразні виклики ціннісним орієнтаціям та ідентичності українців.

Ілюзії національного характеру. Існує величезний масив наукових, публіцистичних, а також псевдонаукових описів рис, притаманних українцям як нації. Пояснення їхнього походження має здебільшого примордіальний характер, тобто українці нібито отримують їх від народження, у спадок від батьків. Це самобутні риси української душі, соціально-політичні постави українців, характеристики українського культурного контексту (Гнатенко, 1997; Стражний, 2017; Політико-правова свідомість..., 2020, с. 35; Політична картина..., 2017, с. 10).

Ці самі риси легко переінтерпретувати як риси українського національного характеру, хоча насправді вони відображають специфічний контекст, який спонукає українців до типової для них поведінки, що певною мірою відрізняє їх від поведінки представників інших етносів. Хоча категорія національного характеру, зокрема й українського, набула істотного поширення в етно- і соціальної психології, можна висловити вагомні сумніви щодо її наукової обґрунтованості. Адже насправді немає жодної риси, яку можна було б назвати суто українською і якої не мали б представники інших етнічних груп. Ба більше, українці, як й інші етнічні чи національні групи, мають, можна сказати, незліченну кількість, а принаймні кілька тисяч словесно оформлених рис

характеру й поведінки. Чи знайдеться серед них одна, якої не мають інші етнічні чи національні групи? Вочевидь ні. Та й немає переконливих доказів того, що певні типи характеру чи особистості мають різну міру поширення в різних соціумах.

Проте обстоювання й тлумачення специфічно українських рис національного характеру може бути і буває корисним як соціально-психологічний або культурно-політичний аргумент для позитивного самовизначення українців. Зрозуміло, що вороги українського світу з не меншим завзяттям підкреслюють негативні риси українців задля їхньої компрометації або, як це любила частина росіян, відзначають такі позитивні українські риси, як, скажімо, гостинність і співучість – для того, щоб підтверджувати свою «любов» до українців як зворушливої провінційної частини «руссава міра».

Ось, наприклад, працьовитість: чи справді можна думати, що українці працьовиті, а поляки, німці і шведи – ні? Або чи справді українці працьовитіші за росіян? Нам здається, що це так, і побутові оцінки нібито дають чимало прикладів саме такого співвідношення. Ба більше, ті позитивні риси, які звичайно приписують українцям, – це переважно риси, узяті з порівняння українців із росіянами. Напевно, можна припустити, що за якимись ознаками українці мають перевагу перед росіянами, як і те, що є позитивні риси, за якими перевагу мають росіяни. Але в контексті складних українсько-російських відносин риси, які показують нашу перевагу, мають для нас особливе значення, ми сприймаємо їх як важливі, істотні, цікаві. А там, де ми, імовірно, програємо, наша цікавість виявляється слабшою або й жодною.

Колись польський філософ А. Кері́нські писав, що серед поляків найбільш поширеними є два типи особистості – істеричний і психастенічний (Кері́нські, 2007, s. 104). Про психастеніків-поляків говорити важче, оскільки вони не так яскраво проявляються. А з приводу істеричності варто згадати той образ поляків, який раніше існував у свідомості радянських людей, як осіб яскравих, викличних, демонстративних. Сьогодні такого образу майже немає. Навпаки,

враження про поляків часто-густо полягають у тому, що вони здаються нам сірими й неінтересними. Куди ж поділася їхня демонстративність? Чому так змінився їхній «національний характер»?

Чи не так само змінився український «національний характер» в очах росіян? То ми були хитруваті, лінкуваті, співучі, а сьогодні ми агресивні й непримиренні. Характер змінився? Звичайно, річ не в характері. Адже й Керіński зазначав, що це дуже гіпотетична категорія і що бракує переконливих наукових спостережень на відповідну тему (Kerínski, 2007, s. 102).

Насамперед треба сказати, що в оцінках національного характеру домінує суб'єктивний погляд, проєкція власного досвіду спілкування з представниками певного етносу, який ми екстраполюємо на всіх представників етносу чи нації, що є варіантом давно відомого психологічного явища – фундаментальної помилки атрибуції. Проте головний висновок полягає в тому, що риси характеру розподіляються різною мірою серед представників етносу чи нації, але залежно від історичних, політичних, економічних умов одні з них можуть загострюватися, а другі згладжуватися. Відтак складається й міняється не набір рис національного характеру, а конфігурація їх – як відповідь групи на обставини, у яких перебігає її життєдіяльність. Тому слід говорити радше не про характер, а про стиль колективної поведінки, спосіб етнічної чи національної життєдіяльності.

Сучасні умови життя українців – державна незалежність, рух до дедалі виразнішої етнополітичної суб'єктності, а потім російська агресія і злигодні, які вона за собою потягнула, але також бажання дати відсіч – принципово змінили стиль колективної поведінки. І якби хтось, хто ніколи не чув і не знав про українців, сьогодні почав вивчати їхній національний характер, то описав би його зовсім не таким, яким він був 20–50–100 років тому.

Чому ця тема важлива в контексті українського світу? Бо вона підкреслює неусталеність, постійну незавершеність його конструювання. Не було, немає і не буде сталого національного характеру як основи поведінки українців, їхньої реакції на життєві обставини. Є набір рис як загальнолюдських, так і соціально

та історично специфічних, які по-різному актуалізуються і проявляються залежно від обставин.

Як приклад для пояснення тут можна навести соціально-психологічні відмінності між мешканцями великих міст і віддалених сіл. Різниця між ними є досить помітною в Україні. Колись вона була величезною, сьогодні набагато менша, особливо серед молоді, проте зберігається. То чи можемо ми сказати, що за рисами характеру містяни і селяни різні? Коли брати ці риси як ознаки ставлення до себе, до світу, до інших людей, то вони принципово не відрізняються, а розподіляються в більш-менш відповідних пропорціях. Бо міський спосіб життя спонукає до більш динамічної поведінки та реагування на обставини. Напевно, серед містян є злегка вищою життєва активність. Чому? Бо після закінчення школи активніша частина сільської молоді виїжджає до міста, натомість міська молодь до села не їде. Тому пропорції дещо міняються, але не за рисами характеру, а за стилем діяльності й поведінки, за способом життєдіяльності, якщо говорити про колективне середовище.

Патріотизм і націоналізм. Самовизначення громадян і спільноти в просторі патріотизму/націоналізму є надзвичайно актуальним для українського суспільства. Цю актуальність найбільше зумовлено потребою відособитися від Росії та російського світу. Протягом своєї історії українці мусили відокремлюватися не лише від росіян, а й від інших сусідів, проте саме російський чинник був найбільш визначальним. Якщо поставало питання про український націоналізм чи патріотизм, то в абсолютній більшості випадків його було спрямовано проти російського панування та експансії.

Коли зважити на те, що українсько-російський дискурс протягом сторіч, особливо ХХ ст., творили й поширювали росіяни, то образ українського націоналізму набув вигляду, якого йому надавали російські джерела. А що росіяни сприймали українські національні устремління майже виключно негативно, то їхні (цілком щирі) уявлення про український націоналізм набули статусу «справжньої, об'єктивної» оцінки того, чим цей український

націоналізм нібито є. А далі сторіччя російської імперської та десятиріччя радянської тоталітарної пропаганди зробили свою справу: «звір'ячий оскал», «тупа жорстокість» стали невід'ємною та чи не найяскравішою складовою образу носіїв українського націоналізму, який було нав'язано й самим українцям. Українці боялися або соромилися бути націоналістами, адже це так жахливо й огидно. Ще й досі окреслення націоналіст або, наприклад, мазепинець, петлюрівець чи бандерівець частина самих українців, особливо старшого покоління, сприймає як неприпустиму для себе оцінку. У такому контексті українці повинні були жахатися цього образу і намагатися бути цілком протилежними, аби запобігти найменшим підозрам у тому, що вони націоналісти.

У радянському російсько-українському ідеологічному просторі було усталено дві категорії – російський великодержавний шовінізм і український буржуазний націоналізм. Від уживання першого терміна не могли відмовитися з доволі простої причини: його колись активно використовував Ленін, критикуючи власне російських шовіністів і великоросів загалом, яких він чомусь недолюбливав. Радянські ідеологи ритуально використовували цей термін у майже обов'язковій парі з розмовами про український або якийсь інший «буржуазний» націоналізм задля видимості об'єктивної позиції – так, нібито вони засуджують одних і других. Натомість простий аналіз реалій радянського часу показує, що власне російські шовіністи мало чого могли побоюватися.

Розмовляти російською мовою, співати пісні про любов до Росії, славити велич російської вітчизни можна було досхочу. Натомість українцям робити те саме щодо України слід було обережно або й зовсім не слід, а якщо було дозволено, то або в обмеженому етнічно-фольклорному оформленні, або в контексті спільної з російським народом боротьби за утвердження радянської влади, або в співаночках про щасливе життя квітучої радянської України. Тавро націоналіста, висловлене офіційно за рішенням партійних органів або за вироком суду, важило надзвичайно багато і поламало не одну людську долю.

Український націоналіст набував статусу збоченця, маніяка, спілкуватися з яким і небезпечно, і непристойно. Кримінальні злочинці – убивці, грабіжники, гвалтівники – були менше тавровані, ніж націоналісти.

Про важкі долі і поневірвання українських націоналістів, про їхнє приниження, переслідування, знищення написано багато історико-публіцистичної літератури. Залежно від регіону ставлення до націоналістів було різним: на заході вони мали відносно більше співчуття та обережної підтримки; у центрі викликали недовіру, часом досаду, бо були німим докором решті українців, які чомусь воліють позбутися своєї українськості; на сході (звідки, до речі, відомих українських націоналістів-дисидентів вийшло не менше, ніж із заходу) їх сприймали як напівбожевільних. А щоб здобути славу націоналіста у відносно спокійні хрущовсько-брежнєвські часи, треба було публічно обстоювати право українців на українську мову, намагатися говорити инакше, ніж цього вимагала радянська офіційна ідеологія, про історичні події, такі як Голодомор, репресії тощо.

Мінімальною підставою для набуття статусу націоналіста була принципова україномовність. Із цим, звичайно, було легше на заході, де більшість спілкувалася по-українському і мовна принциповість не так упадала у вічі. Зате в центральній Україні в містах, на східній Україні і в містах, і в селищах не санкціоноване офіційно голосне українське мовлення викликало негативну реакцію. Людину легко могли обізвати націоналістом за саму лише українську мову, і це мало сприйматися як образа. Навіть самі тодішні націоналісти здебільшого сприймали це як образу – з огляду на загальний суспільний дискурс, у якому бути націоналістом – погано. У масовій свідомості домінувало типове радянське розуміння націоналізму як позиції зверхності щодо представників інших націй та вивищення власної.

Щоправда, цього критерію не застосовували до росіян. Принципова україномовність була помітною і підлягала більш-менш категоричному осудові, натомість принципову російськомовність сприймали як нормальну рису поведінки. Оця свого роду етична перевага російського націоналізму

зберігалася дуже довго й у пострадянський період – практично до російської воєнної агресії.

Наприклад, у нашому дослідженні показано, що російськомовні мешканці України виразно бачать ознаки українського націоналізму, але зовсім мало помічають ознаки російського націоналізму в Україні (Російськомовна спільнота..., 2012, с. 162–170). Тобто в їхньому ціннісно-ментальному просторі, який, безумовно, є частиною українського світу, український і російський націоналізм займають різні позиції – не симетричні, які не зливаються в цілісне явище націоналізму як такого. Є виразний і «поганий» український націоналізм, і є не дуже поганий, не зовсім бажаний, але припустимий (і ледь помітний) націоналізм російський.

Західне розуміння націоналізму як ідеологічно нейтральної позиції, коли особа або група трактують події і явища крізь призму інтересів своєї нації, не функціювало в радянській науці чи ідеології. Воно прийшло згодом, після завершення радянської епохи, але ще й досі конкурує з більш традиційним для пострадянського простору негативним трактування націоналізму, і наразі цієї конкуренції не виграє (Гнатенко, 1997, с. 58–64).

Має місце радше інший ефект. Особи, які усвідомлюють себе націоналістами і спрямовують стрижень своєї позиції проти російського світу, виробляють і демонструють підкреслено позитивне ставлення до націоналізму та визначення себе як націоналістів. Колись нібито лайливе слово «бандерівець» сьогодні для українських націоналістів і частини суспільства, яка свідомо їх підтримує, стало засобом позитивного самовизначення: нинішній український націоналіст – це свідомий патріот, борець за волю, незалежність і процвітання України, найбільше перед небезпеками російського світу.

Для більш поміркованого сприймання проукраїнських поглядів звичайно використовують термін «патріотизм». Ця традиція йде з радянських часів, зберігається в пострадянських, а сьогодні дещо ослабла через істотну ментальну реабілітацію націоналізму. Проте вона залишається і, можна сказати, часом є психологічно корисною, допомагаючи самовизначатися тим людям, які

не хочуть бачити себе надто радикальними, але яким водночас важливо зафіксувати свою проукраїнську позицію.

Український патріот – це той, хто любить Україну, але не нав'язує своїх поглядів іншим людям, не обмежує їхніх прав любити не Україну, а іншу країну або любити инакший образ України, ніж той, який любить він сам. Бути патріотом, але не націоналістом допомагає багатьом людям визначитися зі своєю прихильністю до українського світу, проте відмежовуючись від надто радикальних гасел і дій. Це один із варіантів семантичного наповнення слова «патріот» у сучасному українському дискурсі.

Другий варіант дещо більш емоційно напружений, коли патріотом називають людину, яка демонструє свою проукраїнську позицію не завжди адекватно, не приховує, а, навпаки, акцентує те, що питання, пов'язані з українською проблематикою, є для неї постійно важливими в будь-якій ситуації. Окреслення «патріот» у цьому разі визначає особу як дещо дивакуватого, набридливого учасника спілкування, від якого іншим людям слід очікувати на одні й ті самі гіперпатріотичні пропозиції й висновки, які не завжди відповідають змісту або тону розмови чи співпраці.

Третій варіант значення «патріот» має набагато вагоміший і суперечливіший соціально-політичний зміст. Тут ідеться про так званий російськомовний український патріотизм, що викликає багато дискусій і безліч звинувачень або виправдань із різних сторін (Хомінський, 2016). Для сучасної України, особливо в контексті російсько-української війни, це надзвичайно важливе питання: наскільки російськомовні українці та російськомовні громадяни України належать до українського світу, а наскільки – до «русскава міра»?

Можна говорити про дві основні категорії носіїв російської мови, культури та ідентичності в Україні. Перша – це прибульці з Росії, для яких великоросійська імперська ідентичність із комплексом етнічної вищости та претензіями на винятковість була природною складовою самосвідомості та світобачення. Друга категорія – це обрусілі українці, які самі або чії предки

перейшли з української на російську мову і докладали зусиль, аби перестати бути українцями і стати повноцінними росіянами. Найтипівша ситуація такої зміни – переїзд з україномовного села до «російськомовного» міста з намаганням прилучитися до «культурного» міського життя та позбутися української ідентичності. Зустріч цих двох по-різному травмованих ідентичностей утверджувала російський дискурс України як менш повноцінної частини Росії.

Водночас діяли й інші, більш проукраїнські тенденції. Наше дослідження показало, що у 2009 р. переважна більшість російськомовних мешканців України обирала дві категорії для самовизначення: «громадянин України» (36.8%) і «російськомовний житель України» (34.1%), натомість категорію «русский», тобто етнічний росіянин обрали лише 17.9% (Російськомовна спільнота..., 2012, с. 45–47).

Із цими даними пов'язаний цікавий факт моєї наукової діяльності. У 2012 р. я робив доповідь про це на науковій конференції з етнопсихології в Смоленську. Те, про що я доповів, викликало не те що здивування, а радше обурення російських колег. Зауважу – психологів, людей, які мають розуміти складнощі людської свідомості. Вони сприйняли ці мої дані як брехню або спекуляцію.

Зрештою, як згодом з'ясувалося і про що ми лише почасти здогадувалися раніше, але воно яскраво проявилось у 2014 і ще більше у 2022 р., такі постави були взагалі дуже типові для росіян і російського суспільства. Адже їхнє вторгнення в Україну було розраховане на тріумфальну ходу, на масовий захват і привітання, принаймні в «російськомовних» регіонах. Аж тепер до них поступово, хоч і дуже повільно, приходять усвідомлення того, що це була їхня велика помилка.

Отже, більшість російськомовних українців наполягає на своєму українському патріотизмі, який, на їхню думку, нічим не гірший за патріотизм україномовних громадян, а останні не мають монополії на український патріотизм. Безумовно, ця більшість російськомовних – теж українські

патріоти. Безумовно, можна говорити про різну питому вагу патріотичних почуттів і постав серед російсько- і україномовних осіб. Треба водночас додати, що сила-силенна російськомовних громадян воює і гине за Україну, коли не всі україномовні кинулися на її захист.

Мова – важливий, може, і найважливіший маркер української ідентичності, хоча важить не так сама мова, як ставлення до неї, яке може проявлятися і в користуванні з мови, і, власне, у її оцінці, – коли, наприклад, російськомовні громадяни віддавали дітей до українських шкіл. Е. Грищук і А. Коваленко (2019) зафіксували, що для російськомовних українців характерна невідповідність між переважно позитивним ставленням до української мови і реальною мовною поведінкою. Більшість досліджуваних не обирає мови як основної етнодиференційної ознаки, проте ставить її на перші рангові місця.

Мій власний досвід інтерв'ювання мешканців Одеси показує, що у відповідь на мою українську мову частина їх спілкувалася по-українському, частина намагалася це робити, але поверталася до російської, ще частина говорила тільки по-російському. Я не запитував їх власне про мову, але багато хто з них говорив сам, із власної ініціативи, що вони за українську мову, цінують її, і пишалися з того, що їхні діти або внуки вчаться в українській школі і чудово володіють українською.

Водночас можна назвати цілу низку публічних осіб, українських політиків – колишніх і навіть теперішніх, які є етнічними українцями, добре знають українську мову, але робили все що могли, аби цю мову зневажити й упокорити. Це ще раз доводить геть не генетичний характер етнополітичних ідентичностей та ціннісних орієнтацій.

Радикалізм – політичний, етнічний, національний. До здобуття незалежності українське суспільство не мало тривалого історичного досвіду з'ясування та обговорення політико-ідеологічних позицій усередині самого себе. Власне, український світ не був для цього ані достатньо ізольованим, ані тим паче достатньо самостійним, щоб визначатися між собою, наприклад, хто є

більшим, а хто меншим патріотом, чий патріотизм або націоналізм є продуктивним, а який шкідливим.

Відтак нинішнє національно-патріотичне піднесення, яке триває з кінця 1980-х рр., зі сплесками під час Майданів, російської воєнної агресії, істотно актуалізувало ці проблеми внутрішньоукраїнського дискурсу. Доки українці не мали змоги самостійно їх обговорювати, розв'язувати і давати оцінки одні одним як учасникам відповідних процесів, доти образ українського патріота чи націоналіста був доволі синкретичним. Це був націоналіст-патріот більш-менш явний і відвертий або обережний, прихований, а решта не вважала себе ні за націоналістів, ні за патріотів. Сама думка про те, що націоналісти-патріоти не є однаковими і якось там відрізняються між собою, була непотрібною. Ішлося хіба що про ступінь особистої сміливості заявити відвертий протест чи, навпаки, бути обережним.

Політичний спектр, до якого звикли демократичні, переважно західні суспільства, звичайно ж, мав місце й в Україні, але більшість про це не здогадувалася. Переважало уявлення за двома регістрами: є українці – звичайні радянські люди і є українці-націоналісти-патріоти – більш-менш явні вороги радянської влади. До цього додавалося розуміння, що є частина українців, які підтримують цих других, але воліють «не світитися».

Коли національні устремління стали можливими для їхнього оголошення й проголошення, коли патріотичне крило суспільства різко активізувалося, у масовій свідомості продовжував функціювати синкретичний образ націоналіста-патріота, але тепер уже більш чіткого з його гаслами, позиціями, способом спілкування. Під час і після 1989–1991 рр. проявився такий собі парадокс. Політичні умови і настрої різко змінилися на користь незалежності, яка швидко і навіть легко, «завдяки» путчу в Москві стала чимось знадливим і досяжним, а ось образ українських патріотів-націоналістів залишався не вельми привабливим.

Почасти звідси й парадоксальні результати голосувань того часу: на референдумі та виборах 1 грудня 1991 р. 90% українців голосують за

незалежність і водночас 62% – за комуністичного лідера Л. Кравчука на президента. Натомість за трьох національних лідерів В. Чорновола, І. Юхновського та Л. Лук'яненка, які тоді вже встигли поділитися, сукупно проголосувало близько 30%. Тобто своєрідним ідеалом для українців стала незалежність від Росії, але м'яка, без націоналістичних надмірностей. Путч налякав українців, і вони захотіли окремого життя від по-своєму небезпечної Москви, але такого життя, щоб принципово його не міняти. Референдум 1 грудня символізував намагання утворити й зберегти фактично незалежну, але радянську Україну. Україна мала, образно кажучи, перестати бути «колгоспом імені Леніна» і перетворитися на колгосп «Тихе життя». Інша річ, що самé життя не дало і не могло дати цього досягнути.

Дальший політичний розвиток України відбувався, зокрема, під знаком диференціації національного крила політикуму і суспільства загалом. Національно-демократичні партії виразно поділилися за лідерами, підстави для поділу були не ідеологічні, а радше або виключно персоналістичні.

Для пересічного громадянина ці поділи були не дуже зрозумілі. Тривалий час за представниками всіх цих партій зберігалася загальна назва «рухівці» – від Народного руху України, бо більшість їх початково належала до цієї організації. Далі їхні шляхи розійшлися, і поступово склалася більш мозаїчна картина, насамперед за шкалою ставлення до Росії. Більш помірковані партії намагалися підкреслити свою розважливість, відмежуватися від радикальних гасел і засобів боротьби. Натомість радикальні націоналісти охоче вдавалися до крайньо виражених гасел і позицій та критикували більш млявих і нерішучих, на їхню думку, націонал-демократів.

У межах національно зорієнтованого крила українського політикуму складалася ще одна парадоксальна ситуація, коли свої емоції та зусилля члени цих кількох партій переважно вкладали в дискусії одних з одними, а не з їхніми політичними опонентами з лівого крила. Критика лівих партій здебільшого була загальною й абстрактною, за винятком конкретних конфліктних ситуацій, а на рівні повсякденних активностей проукраїнські політики частіше боролися

поміж собою. Важко погодитися, що така боротьба сприяла поширенню національно зорієнтованих ідей у суспільстві. Наслідком стала нищівна поразка національно-демократичних партій на парламентських виборах 1998 р. та нездатність висунути реальну кандидатуру на виборах президента в 1999 р.

Для пересічного громадянина різниця між радикальними і поміркованими патріотичними діями була малопомітною, адже і ті, і ті обстоювали мовну українізацію, віддалення від Росії, переорієнтацію на український символічний ряд, шанування українського пантеону героїв тощо. А відтак ексцеси й прорахунки крайніх радикалів, яких вони припускалися, звісно ж, частіше, ніж їхні поміркованіші однодумці, громадяни поширювали на одних і других. Негативи, проявлені одними, приписувано всім решті.

Громадяни, більшість яких перебувала ближче до центру і навіть лівіше від нього⁶, дещо здалеку спостерігали за діями патріотичного крила, не дуже добре диференціюючи нюанси, які мали місце в гаслах і діях його представників. Тому радикальні заклики й учинки відлякували частину суспільства, особливо ту, яка могла бути потенційно проросійською, – російськомовних громадян, етнічні меншини тощо. Чи слід сумніватися, що азартно висловлені одним із лідерів українських націоналістів претензії в бік «жидомоскальської мафії» налякали й відштовхнули багатьох російськомовних громадян та етнічних євреїв? Вони ж бо не були мафією, не ідентифікували себе з нею, але розуміли або відчували, що радикали охоче запишуть їх до неї і зроблять щодо них відповідні висновки.

Утім, багато в чому аналогічні процеси відбувалися й на лівому фланзі, який на той час був мало проукраїнським, радше проросійським і прорадянським. Це був той сегмент українського політикуму і суспільства, який прив'язував їх до «русськава міра», будучи, безумовно, частиною українського світу. Патріотична, а надто україномовна частина суспільства не диференціювала поглядів політиків і співгромадян, які перебували на лівому

⁶ Факт переважного тяжіння українців до лівоцентристських поглядів було неодноразово показано в наших уже згаданих дослідженнях за психосемантичним моніторингом

більш чи менш проросійському полюсі, автоматично зараховуючи до ворогів України всіх, хто розмовляє по-російському, хоч якоюсь мірою обстоє російську мову, виступає за збереження економічних, політичних, культурних зв'язків із Росією. Ці громадяни на той час щиро вважали збереження таких зв'язків за благо для України. Це вже російське вторгнення неймовірно прискорило зміну їхніх орієнтацій і зробило більшість тих, хто вагався, більш чи менш свідомими противниками Росії.

Однією з історично притаманних ознак українського (як і багатьох інших) радикал-націоналізму був антисемітизм. По-перше, через те, що на українських теренах євреїв було багато і їхні потреби й рішення мали вагу. По-друге, як і в багатьох інших країнах, євреї посідали своєрідне становище в суспільстві: як істотно відмінні, а тому були незрозумілими; як заможні, а тому викликали заздрість; як розумні й спритні, а тому виявлялися успішнішими за «наших». Усі ці складні ставлення становили основу побутового, а відтак і політичного антисемітизму. Український соціальний та національно-визвольний рух незрідка набував антисемітського характеру і часом виливався в криваві погроми. Проте навряд чи український антисемітизм був набагато сильніший за сусідні польський або російський. В усякому разі за період незалежності в Україні не було ні офіційно проголошеного антисемітизму, ні хоч трохи потужних антисемітських рухів, які здобули би підтримку відчутної частини суспільства. Обрання президентом України етнічного єврея стало переконливим доказом ментальної свободи більшості українців від антисемітських настроїв.

Окремо належить сказати про психологічну привабливість радикалізму. Мабуть, головна принада радикальних постав – це визначеність. Адже, згідно з теорією культурних вимірів Герта Гофштеде, і масова, й індивідуальна свідомість не любить невизначености. Страх перед майбутнім, посилення тривожности в ситуації, коли невідомо, що буде далі, незрозуміло, як треба правильно поведися, спонукають людей шукати ознаки того, що є чітким, слухним і доречним.

Звідси, зокрема, тяга величезної кількості людей до всіляких прогнозів – у кращому разі науково обґрунтованих, але здебільшого до передбачень від віщунів, ворожок, астрологів тощо. Отож дискомфорт, спричинений політичною невизначеністю, штовхає особу і спільноту до пошуку зрозумілих пояснень і пропозицій. Чи можна знайти їх десь посередині політичного спектра? Навряд. Адже центристська позиція якраз передбачає те, що люди, серед них і політики, постійно вибирають між більш лівим і більш правим (у випадку України – також між більш проукраїнським і більш проросійським). І цей вибір ніколи не може бути зовсім остаточним або, принаймні, цілком правильним на тривалий час. Він завжди відносний і має підлягати певній корекції, вимагає постійної пильності, напруження, уваги. Тому це стан, який виснажує і фізично, і психічно.

В умовах такого інтенсивного виснаження у більшості людей наростає бажання, щоб ситуація визначилася і все стало зрозумілим, – саме в цьому причини прагнення сильної руки, наведення порядку, які неминуче виникають у складних, ненадійних і неспокійних умовах. По суті, вибір деякими суспільствами диктатури, навіть доволі жорсткої, не повинен дивувати. Така диктатура «розставляє по місцях» агресивних учасників взаємодії, дає чіткі оцінки гаслам і діям, робить складне простим, зводить непрості проблеми до простих рішень.

Політика-центриста часто-густо сприймають як хитромудрого й нещирого, адже він не висловлюється чітко й категорично, він говорить про те, що, з одного боку, має бути якось так, а з другого – не зовсім так. І така, здебільшого слухна, позиція видається вигадливою або нерозумною. В уявленні більшості громадян погляди політика повинні бути виразними й зрозумілими, він має висловлювати конкретні, очевидні думки.

Такі думки, якщо вони справді є думками самого політика, постійно можуть висловлювати лише радикали – ті, що тяжіють до крайніх позицій. Радикальна позиція, на якій перебуває зовсім не велика частина громадян, часто-густо видається їм психологічно привабливою. Людям властиво

сумніватися й вагатися, але коли цих сумнівів і вагань є забагато, а надто коли вони стосуються до життєво важливих тем і питань, то настає втома і люди, по-перше, хочуть, щоб хтось їм пояснив, як же воно насправді є і повинно бути, а по-друге, хочуть для самих себе мати чітке розуміння.

Тут можна би провести аналогію з поведінкою людини, коли вона шукає опору, спираючись на мур. Далі за мур вона піти не може, відійти від муру може, але там знову почне хитатися. Натомість притулившись до муру, спершись на нього, людина дістає опору, яка дає їй фізичний прихисток та емоційне заспокоєння. От чимсь таким для особи стає крайня політико-ідеологічна позиція. Обравши її, спершись на її принципи, особа не мусить щоразу шукати нові відповіді, вона має їх готові, вони прості й зрозумілі.

Наприклад, якщо абсолютизувати україномовність, то стає легко орієнтуватися таким чином: усе, що сказано чи написано українською мовою, є правильним, а все, що не українською, – неправильним. Абсурдність такої позиції є очевидною (я свідомо доводжу до абсурду для увиразнення суті), але такі позиції трапляються – наприклад, коли бракує інтелектуальних спроможностей. Для того, щоб правильно розуміти зміст сказаного, а особа хоче розуміти або принаймні вдавати, що розуміє, тоді вона й обирає принцип безоглядного преферування україномовності.

Така психологічна привабливість радикалізму водночас є його найбільшою слабкістю. Життя не буває цілком одноманітним та однозначним, нікому не вдається завжди бути компетентним та ефективним у своїх рішеннях. Ось приклад двох у певному розумінні протилежних позицій у мовному питанні. Одна – це те, що російськомовні громадяни – несправжні, неповноцінні українці. Але чи маємо ми моральне і політичне право говорити так про тих російськомовних громадян, хто воює проти російської армії, а не втік за кордон?

Друга позиція характерна для тих російськомовних громадян, яким чомусь важливо, живучи в Україні, ані слова не вимовити по-українському. Чим виправдана ця їхня позиція? Чому, потрапивши до будь-якого іншомовного

середовища, наприклад, через еміграцію з України, вони намагаються опанувати іншу мову, але в Україні ні за що не переходять на українську? Найпевніше, цього їм не дає їхня нездатність або небажання усвідомити, що джерела такої поведінки криються в їхній ідентичності, нездатність або небажання зарадити своїй травмованій ідентичності, адаптувати поведінку до об'єктивних соціально-політичних обставин.

Сепаратизм. Розмову про український сепаратизм (радіше сепаратизм в Україні) слід розпочати з твердження, що попри виразно відцентровий зміст його ідеалів, гасел і дій, він теж є невід'ємною частиною українського світу. По-перше, через те, що зароджується в його просторі, по-друге, що виникає й існує як опозиція цінностям і реаліям українського світу в його ж межах. Цей сепаратизм звичайно має політичний зміст і є найбільш поширеним в історично, етнічно або мовно специфічних регіонах і середовищах України.

Спершу про сепаратизм не територіальний чи регіональний, мова про який буде пізніше, а про пасивну або активну контрінтеграцію, коли частина громадян намагається утвердити свою ментальну окремішність від переважно проукраїнського середовища: як, наприклад, частина російськомовної інтелігенції в україномовних регіонах, як представники етнічних громад, які намагаються зберегти свою відрубність, як римокатолицькі, протестантські та інші релігійні меншини, які єднаються в намаганнях утримати свою ідентичність, не піддатися на асиміляцію, відсепаруватися від української більшості. Але весь цей сепаратизм є радше культурно-символічним, екстериторіальним, хоча може зосереджуватися навколо територіальних чи просторових осередків – храмів, театрів, шкіл або медіа.

Більш помітним є сепаратизм територіально-регіональний, про історичні, етнічні і політичні підстави якого йшлося в розділі 1. В українському світі найбільш яскраво цей сепаратизм проявляється в регіонах, де значну чи переважну частину населення становлять етнічні росіяни або російськомовне населення. Ці регіони перебувають під істотним інформаційним та ідеологічним

впливом Росії. Це насамперед Крим і Донбас, меншою мірою Харківщина, Одещина, Запоріжжя, Дніпропетровщина, а також великі міста південної, східної, та центральної України.

Попри те, що немає жорсткого зв'язку між російськомовністю та навіть російською етнічною належністю і неприхильністю до всього українського, усе-таки треба зазначити, що сепаратистські проросійські настрої найбільше проявляються у відповідних регіонах та середовищах, і тут легко зафіксувати прямі кореляції між, наприклад, етнолінгвістичними показниками і результатами голосувань за проросійські політичні сили.

Водночас слід сказати, що проросійський сепаратизм також великою мірою втілюється в посиленні місцевої і регіональної ідентичності і носії сепаратистських ідей здебільшого поєднують постави проросійські і місцеві, регіональні. Регіональна ідентичність у багатьох із них навіть виходить на перший план, надто тоді, коли вони не хочуть визнавати своєї проросійськості, соромляться її чи бояться показувати. Тоді «на допомогу» їм приходять ідентичність місцева, яка часто-густо має сепаратистський відтінок, навіть якщо не є відверто проросійською, але різною мірою спрямована проти доцентрових орієнтацій на Україну, київську владу і Київ як осереддя загальноукраїнських прагнень і рішень.

За змістом вищеописаних постав російськомовного населення щодо інтеграції в сучасне українське суспільство найбільш поширеною серед осіб, чия ідентичність чи позицію можна назвати сепаратистською, є субінтеграція, коли громадяни обстоюють колективне право жити за власними правилами й законами, не озираючись на Київ, не підлягаючи центральній українській владі, а будуючи своє життя так, як самі цього хочуть. У таких настроях було не аж так багато проросійського змісту. Росія для більшості носіїв цих настроїв – це дружня сусідня країна, із якої приходять багато доброго й цікавого, але вони були готові далі жити в складі України, маючи достатньо російської мови, культури, інформації. Російська агресія поміняла ці настрої, і можна гадати, що

саме носії субінтеграційної позиції – це та основна маса російськомовного населення, яка під впливом війни з Росією перемістилася в проукраїнський бік.

Серед інших проявів внутрішньоукраїнського сепаратизму виділяється русинський сепаратизм на Закарпатті, який, проте, не так уже й сильно притаманний закарпатському населенню, а є результатом штучної активізації відповідних настроїв із боку найперше Росії та почасти інших сусідніх країн. Серед власне українського люду Закарпаття ці настрої не мають особливого поширення: за даними перепису 2001 р., русинами назвали себе 10 тисяч закарпатців (0,8% населення області).⁷ Свідченням цього може бути теж факт, що в періоди загальноукраїнського піднесення, наприклад, під час Майданів, на Закарпатті синхронно й істотно посилювалась українська ідентичність і прагнення єднатися з українцями загалом.

Порівняно більше регіональний сепаратизм поширений серед представників етнічних меншин – угорців на Закарпатті, румунів на Буковині й Закарпатті, молдован у північній і південній Бессарабії та на лівобережжі Дністра, болгар на півдні Бессарабії. Проте такий сепаратизм не є надто виразним і категоричним – може, за винятком угорців, які проживають уздовж кордону з Угорщиною і майже цілковито перебувають в інформаційному полі цієї країни.

Ідентичність цих меншин – це такий собі коктейль із прорадянських постав старшого покоління, представники якого раніше мусили орієнтуватися на Москву й Росію (наприклад, у школах вони вивчали російську мову і не вивчали української), і постав середнього покоління та молоді, які більшою мірою потрапили під вплив своїх історичних прабатьківщин. Цей вплив є особливо привабливим через вищий рівень матеріального добробуту в цих країнах та їхню належність до Європейського Союзу.

Загалом сепаратистські настрої в цих середовищах не домінують. Це радше предмет політичних спекуляцій, найбільше з боку Росії та її adeptів в інших країнах. Панівні настрої в цих середовищах, зокрема серед молоді,

⁷ *Хто такі русини і що вони хочуть?* <https://www.radiosvoboda.org/a/29464228.html>

більшою мірою пов'язані з намірами закінчити школу в Україні і, володіючи відповідною мовою, виїхати до сусідньої країни на навчання з подальшою перспективою залишитися «в Європі» і там будувати своє доросле життя, ніж із мріями про передачу території, на якій вони проживають, зі складу України до складу сусідньої держави. Можливо, сепаратистські настрої угорців, румунів, болгар були б сильнішими, якби представників цих меншин було позбавлено змоги виїхати з України до бажаної для них країни. Позаяк так не є, то й немає підстав для особливих «страждань», а отже, і бажання принципово змінити державну належність заселених етнічними громадами територій.

Ще одна етнічна меншина, яка потенційно могла б удаватися до територіяльно-політичного сепаратизму, це кримські татари. Свого часу їх дуже сильно підкосила тотальна депортація. Майже пів сторіччя вони були розпорошені по кількох радянських республіках Середньої Азії, згодом приблизно половина їх повернулася до Криму, але не до своїх колишніх домівок чи домівок їхніх батьків. Так, статистика показує, що до Другої світової війни найвищий відсоток кримських татар був у районах південного Криму⁸. Сьогодні їх туди практично не пускають, тому вони розселяються здебільшого на північніших територіях.

До окупації (як і тепер) кримські татари становили відносно невелику частку населення півострова (за переписом 2001 року – 12%). За таких обставин їхній політичний сепаратизм не мав перспектив, а йшлося про вимоги мовно-культурної автономії – школи, театри тощо. Цих вимог не було достатньо втілено в Україні, яка їм у цьому не сприяла, хоч і не забороняла. Багато чого було зроблено, але насправді татари не отримали повною мірою того, що їм повинна була б забезпечити цивілізована європейська країна, якою хоче бути Україна. Тепер, коли Крим окуповано, про це йдуть лише розмови, і можна сподіватися, що з поверненням Криму до України ідею національної кримськотатарської автономії буде реалізовано.

⁸ Чорний С. (2001). *Національний склад населення України в ХХ сторіччі*. Київ: Картографія, с. 54–55.

Сьогодні важко судити про сепаратизм кримських татар в умовах російської окупації. Можна припускати, що реальних можливостей його проявляти вони не мають. Водночас слід підкреслити, що російська окупація яскраво показала, що єдиною справді проукраїнською силою в Криму були кримські татари (більшість-бо кримських українців ворожости до Росії і прихильности до України відкрито не проявила).

Чи стане колись кримськотатарський сепаратизм політичною проблемою України? Не виключено, але підстав для цього наразі надто мало, насамперед через низький відсоток кримськотатарського населення. Натомість є поки що невиразна проблема неприхильного ставлення значної частки українців до кримськотатарської політичної і навіть культурної автономії. Така позиція загалом схожа на шовіністичну позицію росіян. Інша річ, що серед росіян відповідні постави притаманні більшості, а серед українців такого менше, хоча досить сильний тренд усе одно існує.

У чому психологічна привабливість антиукраїнського сепаратизму для його носіїв? По-перше, у цих ідеях вони втілюють власні ідеологічні переконання, які відрізняються від переважного змісту, характерного для свідомости тих, хто позитивно сприймає свою належність до українського світу.

По-друге, до такої позиції часто-густо штовхає самоствердження за рахунок приниження й заперечення українськості в собі та інших. Якщо належність до українського світу протягом сторіч і десятиріч було трактовано як щось погане, негативне, ганебне, то зрозуміло, що велика частина представників цього світу тою чи тою мірою перейняла таку оцінку і засвоїла відповідне ставлення, особливо коли це передавалося від батьків до дітей. Як результат такого переймання внутрішньоукраїнський сепаратизм набуває позитивного змісту для носіїв цієї позиції, бо допомагає їм відчутти свою значущість, посилити почуття власної гідности й самоцінности, своєї здатности не піддаватися на не бажаний для них вплив.

Третя обставина – це, очевидно, неадекватний, але для багатьох доступний і часом чи не єдиною можливий спосіб набутти суб'єктности. Ці люди

не набувають суб'єктності в межах українського світу, разом із ним, відповідно до векторів його розвитку. Навпаки, вони відчують свою суб'єктність тоді, коли протиставляються впливам українського світу. Очевидно, це йде від глибин ідентичності, яка не була достатньо прив'язаною до України як позитивного явища, середовища, концепту. А відтак вони переживають колективне піднесення і почуття суб'єктності поза українським світом через його заперечення, нехтування, знецінення.

Зрозуміло, що коли в певному середовищі збирається достатня критична маса носіїв відповідних постав, там виникають і поширюються сепаратистські устремління, які за певних умов можуть переростати в колективні дії. Політичний сепаратизм у південно-східній Україні, найбільше на Донбасі, де він був найсильніше емоційно заряджений, вибухнув як занепокоєння і протест у відповідь на події в Києві на Майдані, але розрісся через воєнно-політичне втручання Росії, без якого залишився б на рівні помірному громадянського збурення.

Індивідуалізм і колективізм. У вищеописаній моделі політико-семантичного простору сучасного українського суспільства, розробленій на основі змісту масових уявлень і постав, одним з основних є вектор реформаторських-антиреформаторських настроїв, який у масовій свідомості символізує перехід від соціалізму до капіталізму. Серед психосемантичних показників цього вектору значне місце займають ознаки тяжіння до колективістських або індивідуалістичних позицій. Поряд із векторами державницьких-антидержавницьких та авторитарних-демократичних настроїв вектор колективізму-індивідуалізму виявляється базальним параметром структурування українського світу (вочевидь не лише українського, але тут ідеться про нього).

О. Яремчук (2020) говорить про такі структурні опозиції українського національного мітотворення, як: авторитаризм, силові чинники – демократичні орієнтири; пріоритет національних цінностей – національне поза системою

державних пріоритетів; соціяльний популізм – капіталізація та олігархізація. Українські соціологи поділяють цивілізаційні орієнтації суспільства, зокрема, на авторитарно-колективістські і ліберально-індивідуалістичні, які по-різному втілюються в соціяльній відповідальності (Стан сучасного..., 2017, с. 32–51). У змісті колективних постав українців виразно простежуються, а часто-густо й переважають характеристики, які сукупно описують патерналістські постави (Жовтянська, Кухарук, 2020, с. 57–58).

У намаганнях визначити зміст і спрямованість української масової свідомості за цими показниками конкурують дві тенденції. Одна спирається на доволі очевидні дані, отримані із соціологічних, почасти соціяльно-економічних досліджень, і полягає в тому, що українці схильні до патерналізму і колективізму. Друга тенденція виникає в контексті порівняння українців і росіян. Українцям, як правило, приписують вигідну відмінність як більших індивідуалістів порівняно з росіянами, що має бути аргументом на користь більшої європейськості. Відповідна традиція склалася ще віддавна в соціяльній філософії другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. (Гнатенко, 1997, с. 94–98). Хоча індивідуалізм українців подавано було як їхню істотну перевагу над росіянами, власне психологічний зміст цієї властивості залишався поза увагою дослідників. Натомість у змісті колективізму найбільше підкреслювано його емоційну складову – як спільний громадський порив до привабливих ідеалів майбутнього щасливого життя⁹.

Відмінності й непорозуміння за лінією колективізму-індивідуалізму проявляються також між умовною східною і західною Україною в економічній сфері: на сході переважають цінності російсько-радянські, прихильне ставлення до норм індустриально-міського усупільненого способу життя й виробництва а на заході, не зовсім симетрично, але сильнішим є прагнення бути самостійним господарем, незалежним від державних або громадських інституцій¹⁰.

⁹ Васютинський В. О. (2016). *Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм*. Київ: Міленіум, с. 7–12. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/705479/1/VasutMonIng2016.pdf>

¹⁰ Там само, с. 109–110.

Перебування на таких протилежних позиціях породжує взаємні, хоч і помірковані, але негативні оцінки: східняки здаються західнякам скомунізованими й зрусифікованими, а західняки східнякам – сполонізованими, але ще більше такими собі хитруватими куркулями (цікавий образ, який колись потужно плекало радянське мистецтво, зокрема кіно, і який має сильний відгук і в сучасній російській свідомості).

Індивідуалізм і колективізм як більш загальні постави зумовлювали відмінності й в емоційній сфері між представниками сходу і заходу. Більш емоційно відкриті східняки нерідко сприймають «типових» західняків як нещирих, підступних, недобррозичливих. І навпаки, в очах емоційно стриманіших, відрегульованіших західняків емоційно розкутіші східняки мають вигляд неввічливих, вульгарних, агресивних. Це доволі типові непорозуміння загалом у людському середовищі, але оскільки вони досить поширені в межах єдиного українського світу, то становлять таку собі додаткову українську проблему.

Якщо за радянських часів колективістські економічні настрої великою мірою проникли й у традиційне українське середовище в центрі та на заході, то сучасні ринкові постави просунулися в протилежному напрямі на схід. Хоча вони й не опанували ментальности мешканців сходу, але, принаймні, продемонстрували їм переваги ринкового господарювання. Проте залишилася та соціально-психологічна проблема, що в їхній свідомості економічний прогрес, зумовлений ринковими реформами, мало пов'язувався з українізацією суспільного життя і ментального простору. Для них це були два паралельні, часом навіть протилежні процеси. І якщо ринкове реформування вони дедалі більше готові були прийняти через його очевидні переваги, то з українізацією складалося гірше: часто-густо вона здавалася їм непотрібною і навіть шкідливою, бо нібито заводила суспільство в глухий кут хуторянства.

Майнові незгоди. Як і кожне суспільство, українське також диференційоване за ерархією добробуту, показниками матеріального забезпечення. На одному полюсі найбагатші громадяни, на другому – найбідніші, а в проміжку серед них решта громадян – переважна більшість.

У суспільствах відносно гармонійніших за цим показником різниця між добробутом найбагатшої і найбіднішої частин істотно менша, ніж у країнах, наприклад, третього світу, а також і пострадянського. Навряд чи варто говорити про специфіку українського світу за цим критерієм, хоча можна відзначити наявність впливу радянських і пострадянських постав, які надміру акцентують значення майнової нерівності, через неї пояснюють більшість суспільних процесів і, що важливо, розпалюють класову ненависть.

Це насамперед ненависть бідних до багатих, в основі якої вочевидь лежить заздрість перших, спричинена комплексом нижчости, та, у відповідь, зарозумілість других, в основі якої той самий комплекс, який спонукає демонструвати свою майнову перевагу і насолоджуватися з неї. Численні дослідження, зокрема й наші (Соціальна психологія..., 2016), доводять, що хоча в основі майнової нерівності лежать економічні умови, які склалися в суспільстві і структурують його, але що більше переходити на індивідуальний рівень, то більшого значення в зумовленні нерівності набувають чинники міжособово-комунікативні та індивідуально-психологічні.

За системну причину низького економічного статусу особи обґрунтовано визнають культуру бідності, до якої схильна сама особа і тяжіє її референтне середовище. Основним психологічним чинником культури бідності найімовірніше є вивчена безпорадність, що її набувають у дитинстві в процесі виховання, яким важко керувати настільки доцільно, щоб завжди забезпечувати формування особистої ефективності. А згодом сформована як безпорадна особа стає причиною власної бідності.

Очевидно, майнова нерівність не є атрибутивною рисою власне українського світу, а проте можна назвати певні особливості як наслідок розвитку масової свідомості в радянський період. До них насамперед належать

виразні патерналістські постави, властиві великій частині українців, особливо старшого покоління. У свідомості цієї верстви існує такий собі ідеальний образ «доброго дядька» – голови колгоспу, який «випише зерна», директора заводу, який дасть премію, міського голови, який подарує святкову тисячу, депутата, який заасфальтує тротуар або відремонтує міст, президента чи прем'єр-міністра, який підвищить пенсію, і т. ін.

Економічні причини цих «доброт» не підлягають серйозній чи глибокій оцінці, люди цінують сам факт. Тобто це той випадок, коли нечисті на руку політики чи бізнесмени можуть обкрадати тих самих громадян, але якщо частину вкраденого виділяють на помітні й пропіярені акції, то в багатьох випадках це дає бажаний для них психологічний ефект. Відбувається це не тому, що полегшує життя громадян, а тому, що задовольняє їхню потребу мати над собою «доброго дядька», потребу вірити в те, що є хтось щедрий і добросовісний, хто добре до них ставиться, жаліє їх і допомагає.

До цієї ж когорти можна додати уявлення про зарубіжних добродійців і меценатів. Фінансова матеріальна допомога від Заходу в умовах поточної війни, коли про неї повідомляють, справляє позитивний, хоча й короткочасний ефект. Проте більш тривалий і різко негативний ефект справляють повідомлення про небажання надавати допомогу, її надто малі обсяги тощо, бо це провокує переживання назагал звичного стану кривди й депривації.

Другий аспект обтяжених переживанням майнової нерівності поглядів – утриманське ставлення до влади. Воно означає майже автоматичну підозру влади в зловживаннях, обмані, корупції та наполегливі очікування, що влада має зробити життя забезпеченим, повинна встановити соціальну справедливість, яка для вбогих верств населення насамперед означає майнову невбогість, яку їм хтось мусить забезпечити. Найчастіше цей «хтось» – влада.

Слід повторити, що такого роду постави не є специфічно українські, але в умовах переважання пострадянського досвіду вони стали важливою частиною масової свідомості і великою мірою визначають психологічні контури українського світу. У традиційному варіанті суспільної думки українців, яка

сформувалася в другій половині XIX – на початку XX ст., переважало самосприймання українців як нації, пригнобленої не тільки етнічно, а й класово. Визискувачами були турецькі хани, польські пани, російські поміщики тощо, а «бідні українці» були рабами, кріпаками, позбавленими можливості працювати на себе.

Тому-то тогочасний український національно-визвольний рух мав виразне соціяльне спрямування. Звідси можна вивести два наслідки. По-перше, не дивно, що більшість політичних діячів періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. мала ліві політичні орієнтації, хоча назагал дещо поміркованіші, ніж російські більшовики. Відомо, що часто-густо на передній план боротьби вони ставили класові інтереси, перемогу соціялістичних ідей, допіру після яких мало йти втілення національних устремлінь.

Другий висновок – це теза про безбуржуазність української нації (яку обстоювали, наприклад, Михайло Грушевський та Володимир Винниченко). Зрозуміло, що українська нація не була і не могла бути геть безбуржуазною. Проте з огляду на соціяльно-історичні обставини, через брак власної політичної суб'єктності українці отримували буржуазію із середовища поляків, росіян, євреїв. Натомість їхня власна буржуазія була здебільшого малою, тими, кого згодом більшовики назвали куркулями.

Якщо звернути погляд на когорту сучасних українських багатіїв, то отримаємо цікавий, але неприємний феномен: серед шістьох найбагатших українців – жодного природно україномовного¹¹. Чи причина в тому, що українці не здатні мислити й діяти категоріями широкого економічного масштабу, а тому приречені бути на другорядних ролях? Чи формування наявного українського світу сприяло виведенню на вищі економічні рівні осіб і груп, які мислили й діяли не традиційно по-українському, а в не цілком звичайний для більшості українців спосіб? Чи має ця «незвичайність» етнонаціональний зміст?

¹¹ *Хто найбагатша людина в Україні за версією Forbes.*

<https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20241022-hto-najbagatsha-lyudyna-v-ukrayini-oczinka-forbes/>

Де тут причина, а де наслідок? Більш слушним видається друге. Економічний розвиток України й українців як складова розвитку українського світу багато в чому був аналогічним розвиткові освіти, науки, мистецтва, спорту. Українці, які становили основну масу учасників цього процесу, із рухом догори шаблями суспільної єрархії дедалі менше й менше вигравали, програючи представникам неукраїнського середовища. Суть цього не в етнічно-генетичному походженні, а у формуванні особистісного і середовищного дискурсу.

За роки незалежності почало відбуватися вирівнювання участі українців в економічних та культурних процесах вищого рівня. Наступні кілька десятків років найпевніше привели б до вирівняння соціальних позицій етнічних українців, а можливо, і до певної переваги. Російсько-українська війна перервала цей поступальний хід, у чомусь його прискорила, у чомусь загальмувала, а загалом призвела до тимчасової деформації, і сьогодні важко сказати, куди далі поточаться ці процеси. Найімовірніше все залежатиме від того, чим закінчиться війна.

Тепер про ставлення осіб і груп із різним рівнем матеріального добробуту до сучасного формування українського світу. Якщо говорити про багаторазово згаданий український патріотизм та проукраїнські настрої, то слід зауважити, що найбільший нахил до них мають носії середнього рівня матеріального добробуту, так званий середній клас. У певному розумінні середній клас, тобто не багаті і не надто бідні, це більшість громадян України. Якщо за економічними критеріями це не зовсім середній клас, то за психологічними так: українців найохочіше оцінюють своє матеріальне становище як подібне до становища більшості осіб із їхнього оточення (Соціальна психологія..., 2016, с. 28, 34, 129).

Коли говорити про оцінку рівня матеріального добробуту, не можна забувати про так звану об'єктивну і суб'єктивну бідність. А в контексті розбудови українського світу суб'єктивна бідність (як і, мабуть, суб'єктивне багатство) відіграє більш визначальну роль, ніж об'єктивна оцінка.

Наші дані, наприклад, показали, що прихильність російськомовних громадян до інтеграції в українське суспільство позитивно залежить від матеріального становища, тобто найбільш прихильними є матеріально забезпечені особи. (Водночас невелика частина матеріально найбільш забезпечених тяжіла, принаймні раніше, до проросійських постав. Це люди, які зорієнтовані на матеріальні інтереси, а ці інтереси в їхньому розумінні і практичній діяльності мало узгоджувалися з участю в розвитку українського світу, але істотно залежали від присутності в російській економіці). Матеріальні інтереси переважають над етнополітичними на протилежному полюсі – серед бідних верств населення. Якщо про багатих можна сказати, що вони мають ширший спектр інтересів і виходять за межі етнополітичних проблем, то про бідних слід радше думати, що вони погано справляються зі своїми матеріальними проблемами, через що матеріальне домінує в їхньому житті, отож етнополітичні інтереси видаються їм марними й зайвими, такими, що не допомагають позбуватися фінансово-матеріальних клопотів (Соціальна психологія..., 2016, с. 25–32, 34; Російськомовна спільнота..., 2012, с. 144–150).

Коли до цього додати наявний емоційний зв'язок із колишнім радянським хибно уявленим добробутом, в основі якого лежить більш-менш комфортна рівність у бідності, то неважко зрозуміти відносно поширенішу в цьому середовищі прихильність до всього російського, що асоціюється з радянським – звичним і зрозумілим, та меншу прихильність до всього українського – мови, історії тощо, до того, що треба щось міняти у свідомості, треба до чогось наново звикати. А люди із цього економічного спектра не люблять змін і перебудов (Соціальна психологія..., 2016, с. 205–209). Тому на різних етапах розбудови незалежної держави саме найбагатші і найбідніші верстви населення виявляли відносно більшу нехіть до відповідних процесів, а об'єднувала їх, очевидно, невіра в спроможність українського суспільства до самостійного політичного та, особливо, економічного життя.

Така невіра є однією з причин поширення лівих настроїв в українському середовищі. А під впливом посилення настроїв патріотичних виникло тривке

домінування націонал-комуністичних настроїв, як це показано в моделі політико-семантичного простору сучасного українського суспільства¹².

Класові незгоди стають важливим джерелом розвитку суспільства як такого, а водночас вони – джерело істотних труднощів, які посилюють соціально-психологічну турбулентність. Якщо вдатися до твердження В. Кебуладзе (2006) про два вектори в боротьбі за перемогу, про боротьбу між своїм і чужим, то перший вектор як варіант перемоги багатих над бідними або бідних над багатими означатиме знищення одних і других, і вочевидь українцям залишається другий вектор – взаємної підтримки.

Захисти і компенсації. Для розмови про психологічні захисти і компенсації як параметри українського світу спершу належить знайти ознаки, які негативно впливають на його стан. Узагальнення таких ознак робили нерідко, хоча частіше цікавилися позитивними рисами. Далі потрібно охарактеризувати ці проблемні сторони українського світу з погляду соціальних уявлень про них – якими і як їх бачать громадяни.

Тут можна виділити два протилежні ракурси. Ракурс проблемний – що в цих рисах поганого, наскільки громадяни усвідомлюють їхню складність як притаманних самим собі та загалом нашому середовищу. Другий ракурс – мотивувальний: у чому вони бачать вихід із такого становища, як можна ці риси долати.

Розпочати варто з такого негативного переліку рис, як провінційність і консерватизм (Стражний, 2017), дисгармонії конформного життєвого світу та ігнорувальний тип ставлення до кризи (Титаренко, 2003, с. 189–192, 262–263). Позитивним є колективне почуття власності щодо своєї країни (Губеладзе, 2020), різноманітні ознаки українського життя в традиційному етнофольклорному вираженні – пісні, танці, обряди, одяг тощо. К. Мирончак

¹² Васютинський В. О. (2014). Вивчаючи масову політичну свідомість і поведінку: уроки першої монографії. *10 x 20* : зб. наук. праць, Київ: Ліра, с. 43–52.

(2020) у подібному контексті говорить навіть про високий онтологічний статус смерти (с. 24–25).

Ці традиційні, звичні форми організації колективного життя існують як первісно притаманні українському світові, такі, що лежать у його основі і не можуть бути вилучені, знищені або принципово змінені. Це стереотипні форми буття українців, що їх вони сприймають автоматично як близькі, рідні, знайомі, потрібні.

Провінційність не лякає. Навпаки, символи української провінції – село, поле, верба, хата, лелека і сотні подібних – це невід’ємні атрибути уявлень про те, що таке Україна і все українське. Радше істотні новації, особливо незрозумілі, екстравагантні, можуть бути сприйнятими як зазіхання на близьке й дороге, як ментальне відхилення від українського ідеалу.

Усталені ментальні структури важко й небезпечно міняти. Важко, бо це буде сприйнято як загрозу одвічно своєму, а небезпечно, бо натомість повинно з’явитися щось інше – імовірно, не українське. В історії цим іншим найчастіше ставало що-небудь російське. Натомість сучасні модерністські тренди великою мірою символізують якраз звільнення від російських впливів і будування власного українського на основі традиційного, але в новому, нетрадиційному оформленні.

Тому й постають новітні форми, насамперед у мистецтві, які поєднують українське і щось сучасне, не етнічне, а більш загальнолюдське і технологічне. Таке новаторство звичайно пробуджує жвавий інтерес, проте інтенсивний рух за відповідним вектором досить скоро перестає викликати захват і цікавість – за винятком невеликої частини його творців або адептів, найчастіше в середовищі молоді, і посилює бажання повернутися до більш знайомого, зрозумілого і справдженого. Внутрішня зміна, яка й на особистому рівні буває проблемною, на колективному й поготів викликає неоднозначні оцінки, наражається на більший чи менший опір. Для того, щоб суспільство принципово щось змінило у своїх поглядах, потрібен і час, й інтенсивні процеси, і домінування більшості, яка захотіла перейти на якісно нову позицію.

Це трапляється надзвичайно рідко, хоча коли накопичуються невеличкі зміни й переходи, то врешті-решт можна зафіксувати зміну більш вагому. А якщо суспільство потрапляє в ситуацію виняткового збурення масової свідомості, то в результаті таких подій зміни можуть бути більш значущими і психологічно необоротнішими.

Про наступні проблемні риси можна сказати, що вони охоплюють нездатність до стратегічного планування, брак цілеспрямованості (Стражний, 2017). Це ті риси, які суспільство погано рефлексує. У ситуаціях, коли вони проявляються і призводять до негативного результату, люди, як правило, знаходять пояснення поза власними неспроможностями. Мета чи успіх здебільшого мають надто абстрактний зміст, аби більшість громадян могла його чітко виробляти й уявляти. Якщо мета не є виразною, успіхові бракує визначених критеріїв, то навіть невеликі здобутки може бути потрактовано як досягнуту мету, виконане завдання, життєвий успіх.

До цієї вади примикає брак виконавської інтенційності: українці можуть багато, напружено і навіть цілеспрямовано працювати, докладаючи зусиль у певному напрямі, але не досягнути бажаної мети через те, що її не було сформульовано в достатньо чіткому вигляді.

За ілюстрацію інтенційної слабкості українців наважуся подати стан українського футболу. Як же часто українські команди, показуючи футбол високого рівня і домінуючи на полі, не можуть забити гол. Звичайно, це проблема не лише українських команд, але нашим уболівальникам надто добре пам'ятаються матчі, де українці мали би перемогти, але програвали. (Щоправда, цей докір більше стосується до командних видів спорту, бо приклад, скажімо, братів Кличків або Олександра Усика дає більше підстав для оптимізму).

Щось подібне можна спостерігати й у громадсько-політичній сфері. Принаймні і перший, і другий Майдани досягали політичних цілей більше на структурно-поверховому рівні, ніж на сутнісному.

Сутнісні зміни – це більш тривала справа, на них потрібен час, але досить часто маси українців зупинялися, досягнувши проміжного результату, замість

«іти до кінця». Що не означає, що йти до кінця завжди було б виправдано, бо уявлення про цей «кінець» були надто неоднотайні і нечіткі.

Наступна група рис – занижена самооцінка, наївність, інфантильність (Стражний, 2017), перебільшувальний тип ставлення до кризи (Титаренко, 2003, с. 263–264), вади, пов'язані з переважанням суб'єктивної бідності (Соціальна психологія..., с. 11), пасивність у реагуванні на травмівний досвід (Горностай, 2023, с. 69), загалом невпевненість у собі, пасивна залежна позиція, яка в уявленні багатьох, коли не більшості українців є нібито чеснотою нації.

Українці слухняні, сумирні, згідливі, а принаймні не такі нахабні й зухвалі, як росіяни. І звідси один, навіть не один, а пів кроку до позиції жертви. Недарма одна з улюблених тем патріотичних плачів – про те, як з українців знущалися, як нас гнобили протягом нашої історії. Це той психологічно важкий і небезпечний дискурс, який обґрунтовано має істотне поширення в уявленнях про український світ, але яким дуже небезпечно постійно оперувати, а надто в процесі виховання молоді.

Зокрема, важливою обставиною, яка вплинула на виховання мільйонів українців було постійне, хоч і приховане порівняння української і російської літератури в радянській школі, яке в більшості випадків складалося на користь російської¹³. Таке співвідношення мало й об'єктивні пояснення: російська література була імперською, потужною, переможною, тоді як українська – літературою колонії, пригнобленою і знеціненою.

Порівнянню на користь російської літератури сприяв специфічний цілеспрямований підбір літературних творів. Якщо російські були здебільшого оптимістичними, яскравими, героїчними, інтелектуальними, психологічно глибокими, то українські – звісно, не всі, але багато які – сумовитими, трагічними, про тяжку долю українського народу. І коли такі твори становили більшість усього масиву, що його вивчали учні, то відтак у їхній свідомості

¹³ Цю та низку інших подібних обставин добре описав Дмитро Крапивенко. <https://chytomo.com/literatura-druhoi-katehorii-iak-stvoriuvayas-i-pratsiuvala-systema-marhinalizatsii-ukrainskoi-slovesnosti/>

формувалося депресивне сприймання українського світу. Як зауважила одна колега, яка експертувала матеріали до читанки для учнів молодших класів, усі без винятку запропоновані твори мали жалісливий характер, їхньою метою було вичавити дитячу сльозу. На щастя, цього підручника не було затверджено, але ж мова про загальну тенденцію в українській освіті і не тільки, бо також у науці, мистецтві, політиці, громадському житті.

Росіяни, російська свідомість, російський дискурс охоче й багато підтримували саме такий образ усього українського, плекали його, орієнтувалися на нього. «Завдяки» російсько-українській війні ми швидше, ніж колись позбуваємося цього стану. Тож сьогодні можна констатувати позитивні тенденції в рефлексуванні таких особливостей української ментальності, як занурення в саможаління, а відтак дедалі виразніші намагання самоствердитися, вийти зі стану пригнічення. Ці позитивні тенденції особливо притаманні молоді.

Можна сподіватися, що відмова від позиції жертви буде однією з найяскравіших змін українського менталітету в близькому майбутньому, на кількадесят наступних років. У цьому процесі співдіють дві тенденції – посилення саморозуміння на основі колективного самоаналізу і ментальне віддзеркалення російської агресії. Утім, не лише російський чинник, а й впливи міжнародних оцінок України спонукають українців краще себе усвідомлювати і відмовлятися від пасивно-безпорадних станів.

Ще один набір рис, які мають поширення в українському середовищі, – анархічність, непослідовність (Стражний, 2017), дисгармонії релятивного світу (Титаренко, 2003, с. 195–199), неузгодженість бачення громадянами і політиками основних подій української державности та її історії (Негативні психологічні..., 2020, с. 39–40). Сюди ж доєднується використання політиками суперечностей, неналежний контроль із боку держави, недостатня ефективність боротьби з організованою злочинністю.

Звичайно анархічність українців асоціюється з волелюбністю, небажанням підкорятися владі. Найзагальніше можна сказати, що такі риси є

істотно перебільшеними і в цьому розумінні українці не аж так сильно відрізняються від інших етносів за ступенем упорядкованості їхнього колективного життя. Водночас в історії є чимало прикладів саме такої поведінки українців, коли вони відмовлялися від суспільних ієрархій на користь волі: Козацька доба, численні повстання, різноманітні прояви демократичних прагнень XVI–XIX ст. Відтак волелюбність та анархічність українців увійшли в ментальний обіг як такі, що відрізняють їх, наприклад, від росіян.

«Зрада» українцями росіян, розрив зі «старшими братами» спонукає нас до пошуку всілякого роду відмінностей. Щонайменше одна з них, схоже, справді має місце – це більша схильність росіян упокорюватися владі, тоді як видається, що аналогічна риса в українців виражена слабше. Чи справді частіші виступи українців проти влади в наш час – це свідчення такої різниці? Чи, може, річ у тому, що наявна влада росіян улаштовує більше, а українців менше? Хоча й саме сприймання влади як більш або менш підхожої – це теж ознака волелюбності та, можливо, анархічності.

Влада виявляється також психологічно зручним об'єктом для звинувачень, коли на неї покладають відповідальність за все погане, що відбувається з особою або спільнотою. Такі звинувачення є частими й поширеними в нашому суспільстві – від обґрунтованих до вкрай неадекватних і несправедливих.

Наступна особливість українців – брак допитливості (Стражний, 2017, конформна і нормативна форми життєвої некомпетентності (Титаренко, 2003, с. 205). Таку рису можна пояснити вищеописаним конформно-провінційним статусом української ментальності, який схиляє до надання переваги вузькому, заспокійливому світобаченню, утримує від виходу за видимі межі, не додає привабливості інтелектуальним формам життєдіяльності, а навпаки, схиляє до простоти, зрозумілості, доступності, почуття належності до спільноти рівних собі. Останні десятиріччя сприяли поширенню зацікавлених складових українського світу, що посилює його привабливість серед українців, але також і серед сусідів (за винятком росіян).

Остання з перелічених рис – брак суб'єктності. Зокрема, П. Горностай (2023) описав утрату суб'єктності як результат впливу травмівних чинників, утрату групових цінностей унаслідок травматизації. Головна причина браку суб'єктності українського соціуму – це колоніальна залежність України та українців від Росії, яка утверджувалася як імперія найбільшою мірою через придушення суб'єктності українців, приниження, знецінення та висміювання їх. Колективна травма деформує та руйнує групові межі, міняє баланс між межами внутрішніми і зовнішніми. Зміна конфігурації може посилювати суспільну поляризацію і соціальне напруження, спричиняти внутрішньогрупові конфлікти (с. 24).

Однією з відповідей на такі руйнівні впливи може ставати захисна актуалізація колективної суб'єктності. Зокрема, як пише І. Губеладзе (2020), це може бути колективне почуття власності щодо своєї країни, яке, з одного боку, стає джерелом єднання всередині країни, а з другого – посилює протистояння як усередині країни, так і з представниками інших країн. Загалом же долання браку суб'єктності українців як спільноти є чи не головним чинником та ознакою розбудови українського світу.

3. Психологічні дихотомії українського світу

Символічне і прагматичне. Описаний вище брак цілеспрямованости істотно характеризує символічні і прагматичні параметри українського світу і, сказати б, влучно визначає їхню основну проблемність, яка полягає в недовершеності обох параметрів. Ідею української єдності Л. Солонько (2014) називає ідеєю єдності символічної та описує відповідні особливості української нації: трансцендентальна природа, потенційна універсальність, безтілесна цілісність, внутрішня роздвоєність між сакральною єдністю і політичним партикуляризмом, непов'язаність ідеології з реальним життям, дефіцит волі до самодостатности, самототожности та політичної самоактуалізації. Солонько зазначає, що послаблення соціально-економічних підвалин державного розвитку, погіршення умов життя приводили до компенсаційної активізації ідеологічного компонента української самосвідомости.

Такого роду тенденції проявилися, зокрема, у результатах вищеописаного політико-семантичного моніторингу масової свідомости українців, відображених у відповідній моделі. Ми зафіксували цікавий факт: у 2004–2009 рр. тодішня «помаранчева» влада намагалася вести суспільство шляхом реформування та переорієнтації з Росії на Захід, проте через істотні, насамперед економічні невдачі поступово втратила популярність і програла наступні вибори. А в моделі це відобразилося у вигляді руху масової свідомости українців у протилежному від намірів влади напрямі. Дзеркальний процес відбувся згодом у 2010–2013 рр.: влада на чолі з В. Януковичем гальмувала реформи і прямувала в бік Росії, натомість масова свідомість посунулася в реформаторськи-патріотичному напрямі, що й вилилося в другий Майдан.

До цього можна додати, що брак повноцінних соціальних практик із творення українського світу, насамперед у вигляді держави та ментального простору, штовхав українців в ідеалістичне домріювання бажаного. Із реально досягнутих станів і властивостей виростили колективні уявлення про свій

життєсвіт. А що він не був цілком позитивним і самодостатнім, то далі його стани й властивості були домислюваними, а тому неминуче ідеалізовуваними або, навпаки і рідше, знецінюваними.

Наслідком знецінення ставало посилення пасивності, готовності відмовитися від творення власне українського світу. Наслідком ідеалізації було фактично те саме, проте після більш чи менш наполегливих зусиль реалізувати вимріяний ідеал на практиці. Позаяк він був якоюсь мірою відірваний від реалій життя, то ці зусилля виявлялися не вельми вдалимими і знову повертали до практичного знеохочення.

Майже симетрична картина постає з протилежного, успішного, ракурсу. Українські соціальні практики ґрунтувалися на здебільшого поміркованих уявленнях українців про себе і свій життєсвіт, але періодично відбувався прорив у світ кращий і вищий – щось на зразок національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., Помаранчевої революції, Революції гідності, опору російській військовій навалі.

Практичні успіхи, яких в українській історії було істотно менше, ніж невдач, спонукали до позитивних змін в уявленнях українців, а позаяк ці зміни рідко або ніколи не досягали бажаного щонайвищого рівня, то це давалося взнаки в соціальних уявленнях, травмувало їх, знижувало рівень домагань. Такий взаємний зв'язок символічного змісту масової свідомості українців і практичних дій та намагань, з одного боку, забезпечував відносно стабільну основу для творення, існування і незникання українського світу, а з другого – гальмував його поступ, не давав змоги піднятися вище, на той рівень, на якому в очах українців перебували сусідні «повноцінні» народи.

Можна, продовжуючи думку Л. Солонька, зазначити, що формування символічної сфери суспільства виконувало важливу адаптаційну роль, компенсуючи невдачі практичної життєдіяльності. Це почасти пояснює непродуктивність української національної ідеї в минулому, коли її формулювали у вузькому національно-патріотичному розумінні, і відтак вона завойовувала уми лише невеликої частини суспільства, або навпаки, коли її

наповнювали іншими змістами, наприклад, соціально-економічним, ліберально-паціфістським тощо, і вона ставала розмитою та втрачала власне український зміст.

Так само можна сказати, що й практична життєдіяльність українців, їхні колективні практики компенсували брак ціннісно-символічного наповнення українського світу. Багатомільйонні маси українців традиційно занурювалися в господарську життєдіяльність, відсторонюючись від надто абстрактних ідей патріотизму, національно-визвольної боротьби, конструювання власне українського світу. Потреби ціннісно-символічних орієнтацій вони задовольняли у два переважні способи – перериваючи повсякденність за допомогою обрядових святкувань, спільних розваг тощо (Титаренко, 2003, с. 211–236, 274–288) або вдаючись до колективних релігійних ритуалів (про що йтиметься нижче).

Якщо ототожнити український світ з успішною Українською державою, то належить задуматися, наскільки значною може бути ця успішність, чи вдасться українцям побудувати справді могутню наддержаву. Відповідні прагнення мали б виконувати позитивну мотивувальну функцію, а проте можуть завести українців у нетрі колективної неадекватності. Образ цієї «наддержави» може стати результатом невротичної ідеалізації всього українського, як це відбулося з російською свідомістю, що породила із себе «руській мір».

Натомість більш імовірним й адекватним вектором розвитку українського світу має бути «нормальна» держава, звичайне (спершу не зовсім звичайне повоєнне, а потім дедалі звичайніше) суспільство, різні сторони життя яких ґрунтуються на виконанні стандартних соціальних практик, спрямованих на розбудову державницьких параметрів колективного світу українців. Самі лише мріяння без практичних зусиль не дадуть збудувати українську державу як практичну основу, на якій може існувати й розвиватися український світ. Проте й самі лише практичні зусилля без ідеологічного оформлення власне українських цінностей і значень не дадуть змоги зробити цей світ суто

українським, а тому він неминуче ставатиме об'єктом зазіхань із боку інших світів – найімовірніше російського.

Оптимістичне і песимістичне. Вище йшлося про одну з істотних відмінностей між українським і російським світобаченням, віддзеркаленим у літературі та колективних уявленнях: усе українське видається більш песимістичним, ніж усе російське, а російське частіше буває радісним і життєствердним. Подолання цих хибних уявлень має бути надважливим і практичним, і символічним завданням у процесі розбудови українського світу.

Тенденції розвитку української масової свідомості за період незалежності, а ще більше за час російсько-української війни сильно просунули цю свідомість у напрямі до відповідних змін. Найбільші позитивні зміни відбулися в молодіжному середовищі та середовищі проукраїнських активістів. Національно свідома активна молодь перебуває в авангарді такого розвитку, є передовою частиною українського соціуму.

Одним із критеріїв поділу суспільства на багато різноманітних сегментів стала ознака оптимізму/песимізму. Більш оптимістична частина громадян схильна діяти ефективно й наполегливо, спираючись на раніше закладені підвалини українського світу, і на цій основі розбудовувати нові сфери колективного співбуття. Ці люди не бояться братися за нове, реалізовувати нові проекти, аналогічні тим, що вже були втілені в інших світах, сусідніх або віддалених, не бояться розбудовувати принципово нове, що може ставати прикладом для інших національних світів.

Протилежна група, заражена песимізмом, здебільшого не вірить у привабливі перспективи українського світу і тому часто-густо відмовляється від відповідних намірів і зусиль. Ті ж із песимістів, хто має більш-менш тверді патріотичні постави, можуть діяти позитивно на користь українського світу, проте радше в тих межах, яких уже досягнуто. Вони переважно намагаються зберегти те, що мають, уникаючи натомість ризиків дальшого розвитку, обирають відносно спокійний стан того, що вже є, воліючи синицю в руках і не

мріючи про журавля в небі. Перебуваючи в стані невротичної нерішучості, ці представники українського світу можуть виконувати чимало позитивного в умовах стабільної розбудови українського світу, проте в разі різкої зміни ситуації радше розгублюються і примикають до невизначено-пасивної частини суспільства, яка звичайно становить відносну більшість.

Якщо зміни, що відбулися, є позитивними, ця частина суспільства їх підтримає. Але коли йдеться лише про ймовірні позитивні зміни, для настання яких потрібні зусилля без гарантії того, що все, що станеться, дасть позитивний ефект, тоді вони схильні вичікувати, уникати, робити песимістичні прогнози, чим розхолоджують, а не заохочують решту суспільства.

Етнічне і громадянське. Ще до здобуття незалежності в суспільстві, у медіа, серед політиків точилися запеклі дискусії про те, якою повинна бути Україна як держава і як суспільство. Пропоновані рішення здебільшого мали бінарний характер: на одному полюсі моноетнічна нація і держава, на другому – полі- і навіть позаетнічна. У першому розумінні бути українцем означало примордіяльне становище, отримане генетично від батьків-українців, що є неодмінною і майже достатньою основою для подальшого власне «українського» розвитку. На другому полюсі – досягнення громадянської ідентичності, коли етнічне походження не має значення, а вирішальним є конструювання проукраїнської громадянської свідомості (Майборода, 2012; Жовтянська і Кухарук, 2020, с.16; Скнар, 2018).

Навколо цієї проблеми існувала сила-силена політичних і соціально-психологічних спекуляцій. Здебільшого вони впливали з проросійських дискурсів, у яких малося на меті знецінити український характер індивідуальної і колективної свідомості та ідентичності. Найчастіше це мало вигляд тверджень про те, що Україна – поліетнічна країна, яку населяють українці, росіяни, і далі йшов більш чи менш довгий перелік представників інших етносів.

А коли так, то, як домислювалося, жодний етнос, у тому числі й український, не може претендувати на провідну роль. Як приклад: дискусії в парламенті під час ухвалення нової Конституції України в 1996 р. навколо висловів «український народ» і «народ України». Малося на увазі, що український народ – це щось більш етнічне й охоплює лише тих, хто за походженням є етнічним українцем, а народ України – це всі, хто проживає в Україні і є її громадянином. Або ще більш запеклі дискусії навколо гасла «Україна для українців!» – від інтерпретації його як фашистського, бо воно нібито означає, що всі етнічні неукраїнці мають або покинути країну, або погодитися на другорядну роль у ній, до трактування цього гасла в широкому політичному контексті, коли йдеться про всіх громадян України незалежно від етнічного походження.

Ідея про поліетнічність української нації є безумовно спекулятивною, бо насправді Україна – нація моноетнічна, у якій українці, за даними перепису 2001 року, становили 77.8% (за визначенням міжнародної організації Freedom House, кількість представників одного етносу в моноетнічній державі повинна становити не менш як дві третини¹⁴). Була також відносно численна група росіян (17.3%), десяток етнічних меншин, кожна з яких становила якусь частку відсотка, кілька десятків нечисленних представників більш екзотичних етносів.

Строкатий етнічний склад мають майже всі країни світу, у кожній із яких, за винятком кількох надто ізольованих, можна знайти десятки й сотні представників різних етносів, які з різних причин і в різні часи туди потрапили. Проте ця обставина не спричиняє запеклих дискусій. Переважання однієї, як правило, титульної нації може породжувати певні суспільні проблеми, але рідко коли стає підставою для осуду самої цієї нації, для закиду їй шовінізму тільки через те, що вона є найбільш численною і країна має її назву.

¹⁴ *Моноетнічна держава.*

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B5%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B0

В Україні ж це питання поставало доволі часто (тепер уже рідше). Причиною цього є, звісно ж, не бажання докопатися до істини, а намагання скомпрометувати українську ідею. Адже в набагато більш етнічно строкатій Росії розмов про те, що етнічні росіяни не повинні бути головним етносом, немає. Навпаки, кількісне переважання росіян розглядають як достатню підставу для їхньої першості, вищості й гордості. Для всіх, хто живе в Росії, вона є насамперед країною етнічних росіян, а всі решта етносів «мають за честь» своє право в ній жити.

Приблизно таку саму функцію знецінення української ідеї та компрометації українського світу виконують спекуляції на тему етнічної назви українців. Найбільш обговорюваним є питання про давньоруську народність, походження від неї українців, росіян і білорусів. Це улюблена тема росіян – не лише пропагандистів, а й більшості громадян, які наполягають на спільному походженні трьох «братніх» народів. Згідно із цією теорією, давня Русь була «колискою» трьох народів, а тому їхньою спільною метою має бути відновлення єдності у вигляді, звісно ж, єдиного російського/руського народу.

Закоріненню такої теорії у свідомості росіян дуже посприяло присвоєння назви колишньої Русі в давньогрецькому варіанті «Росія» московській державі, через що, особливо в разі перекладу на іноземні мови, Росія постає як нібито пряма спадкоємиця Русі. Натомість ні білоруси, а тим паче українці такими спадкоємцями нібито не є.

Часто-густо прикрої помилки припускаються самі українці, коли, переймають російськомовну семантику слова «руський» і вживають його в значенні «російський». «Руський» – це коли йдеться про Русь, а «російський» – про сучасну Росію. У російській мові ці слова злиті в одне значення «русский», натомість слово «российский» має політичний, а не етнічний зміст. Російська мова, а не «руський язик», росіяни, а не «руські», але «Російська федерація». Не слід відтворювати ці слова за співзвучністю, а потрібно перекладати їх, орієнтуючись на українську семантику.

Звернімо, зокрема, увагу на «руський мир» як незугарний переклад «русскава міра». Тут неправильно перекладено обидва слова. Якщо з української мови вислів «руський мир» перекласти на англійську, то вийде доволі безглуздий термін «Ruthenian pease». Якщо ж перекласти «русский мир» з російської на англійську, то це «Russian world». Отже, по-українському цей вислів слід або перекладати як «російський світ», або транскрибувати як «русский мір».

Належить згадати ще два терміни, які своїм змістом означають етнічних українців, – «русини» і «малороси». «Русини» – це термін, який означав мешканців стародавньої Русі. Він зберігався майже до наших часів у західних регіонах, найбільше на територіях, які входили до складу Австро-Угорської імперії. Русинами називали себе мешканці Галичини, Буковини, Закарпаття та прилеглих теренів сусідніх країн. У другій половині ХІХ ст. під впливом ідей із Наддніпрянської України там теж поширився етнонім «українці» і переважна більшість русинів стала усвідомлювати себе українцями. Цей процес успішно відбувся в Східній Галичині та Північній Буковині, і коли ці території в середині ХХ ст. ввійшли до складу Української РСР, більшість громадян українського походження називала себе українцями. Повільніше така зміна самоназви йшла на Закарпатті. Після його приєднання до УРСР у 1945 р. і далі протягом десятиріч там найдовше порівняно з іншими регіонами зберігався етнонім «русини» і термін «руська мова».

Меншою мірою самоназва «українці» поширилася в сусідніх із Закарпаттям та Буковиною районах Словаччини і Румунії, де й досі частина українців вважає себе за русинів. Але найбільше русинська проблема виразилася «завдяки» антиукраїнським впливам російського КГБ і загалом влади, а також владних органів деяких інших країн, через що русинсько-українське питання продовжує існувати, періодично загострюючись. Коли в Україні відбувається піднесення національної самосвідомости, частка тих, хто називає себе українцями, зростає, а в інші періоди відкочується назад.

Праці українських філологів доводять штучність виокремлення власне русинської мови (Німчук, 2017), хоча є праці й із протилежною думкою. В основі так званих русинських текстів лежать лемківські говірки – ті самі, що й на Закарпатті, а суспільну, наукову, публіцистичну термінологію переважно запозичено зі словацької та польської мов. Тобто ця «мова» має штучний характер, адже ці самі запозичення могли бути зроблені з української літературної мови, і тоді взагалі не було б питання про окрему русинську мову.

Важливим аргументом, на який не мають відповіді адепти політичного русинства, є питання про розмежування закарпатського і галицького населення. Й одні, і другі раніше називали себе русинами, і там, і там, по обидва боки Карпатського хребта проживають субетноси гуцулів, бойків і лемків. Ідеологи русинства не можуть пояснити, чому галицькі бойки – це українці, а закарпатські бойки – русини, чому на захід, південний захід і південь від нібито русинської території є численні енклави русинського населення серед поляків, словаків, угорців і румунів, а на північний схід серед галицьких українців таких енклавів немає. Куди ж дівалися ті русини, які протягом сторіч переселялися й на північний схід? Яким чином, чому, із яких причин вони так непомітно розчинялися серед «нерусинського» населення? Вочевидь тому, що між одними і другими не було мовно-культурних, релігійних і металних відмінностей, вони становили цілісний етнічний масив українського люду.

Національне і регіональне. Якщо в етнічному відношенні Україна – це радше моноетнічна країна, то водночас вона є доволі строкатою за регіональними відмінностями. Загалом можна нарахувати приблизно 15 основних історичних регіонів та багато дрібніших.

Проекція цього регіонального поділу на український світ віддзеркалює не лише географічний, а й ментальний простір. Суть-бо не в тому, у якому регіоні проживає особа чи група, а в тому, як вона сприймає свою належність до регіональної і загальноукраїнської спільноти, як їх поєднує, якою є питома вага однієї і другої в її ідентичності.

Увага до географічних контурів України та її регіонів породжує спокусу бачити певну просторову гармонію. У центрі території, а отже, й українського світу перебуває Наддніпрянська Україна – історичне осереддя формування української нації. Ліворуч на мапі український Захід, який вирізняється виразнішою українською ідентичністю, а праворуч – південно-східні регіони, де українську ідентичність більш чи менш відчутно розмито російською. Конкретний випадок України підсилює думку, що саме географічно центральні регіони мають перевагу в історичному шансі стати осередком формування нації.

Таких прикладів, звісно, можна знайти багато, хоча багато й таких, що спростовують це твердження, коли ментально «центральный» регіон міститься десь на географічній периферії. Утім, щодо України належить зазначити, що регіональне самоусвідомлення та ідентичність українців, які проживають у центральних регіонах, на лівому і правому березі Дніпра є найменш відмінними від загальноукраїнської самосвідомості й ідентичності.

Окремо варто сказати про такий собі вторинний ефект ідентичності киян – мешканців столичного міста, куди (це загальносвітовий феномен) з'їжджаються особи з відносно вищими амбіціями, які намагаються знайти в столичному статусі підстави для самоствердження. Колись у Радянському Союзі і тепер у сучасній Росії таким чином яскраво проявився московський феномен. Досить часто звучить, наприклад, теза про існування в Росії Москви і так званого Замкаддя (від МКАД – московська кільцева автомобільна дорога). Це нібито дві різні Росії, не лише за рівнем матеріального добробуту, а й за соціально-психологічним статусом їхніх мешканців: москвичі – люди «вищого гатунку», а всі решта нижчі за них і повинні перед ними запобігати.

Українцям загалом удалося уникнути такого поділу, проте певний ефект вирізнення киян та догоджання їм має місце. Водночас із ним майже на рівних конкурують ідентичності мешканців інших великих міст – Дніпра, Львова, Одеси, Харкова тощо. Тому надмірне «застоличення» киян особливої небезпеки, здається, не становить.

У міру віддалення від центру на захід або схід можемо спостерігати ознаки посилення регіональної ідентичності, яка за певними рисами відрізняється від центральної та загальноукраїнської, але, що важливо, також і конкурує з нею, претендуючи на свою особливу українськість.

Українці західних регіонів оцінюють себе як більш справжніх українців за ознаками стійкішої україномовності, релігійності, протистояння російським впливам. Найпомітнішою серед західноукраїнських ідентичностей є галицька. Уявлення східних українців про західних найбільше збігаються з уявленнями про мешканців Галичини, бо саме їхній спосіб поведінки найбільше впадає у вічі. Різною мірою до цього образу примикають уявлення про буковинців і волинян, більшу специфіку має образ закарпатців.

Регіональна ідентичність західних українців допомагає їм єднатися із загальноукраїнською ідентичністю, коригувати її не зовсім позитивний у їхніх очах образ, а часом дає змогу відчувати власну вищість завдяки тим рисам, які вигідно відрізняють західних українців від решти.

На позір протилежними, а насправді подібними є самооцінки мешканців південно-східних регіонів, які також фіксують свої відмінності від центральної і загальноукраїнської ідентичності, розглядаючи їх у позитивному ракурсі як більш справжню українськість. Істотна російськомовність їм у цьому не заважає, навпаки, незрідка вони трактують себе як більш типових українців, на відміну від мовно- та релігійно «обмежених» західняків і невиразних мешканців центральних регіонів.

Регіональні ідентичності Півдня і Сходу виконують складніші функції. По-перше, велика частина східняків налаштована на те, щоб бути невід'ємною частиною українського світу, а тому вони намагаються узгодити свою ідентичність із загальноукраїнською, довести собі та іншим, що їхня місцева ідентичність – суто українська, нічим істотним не вирізняється, насправді не зазнала значної деукраїнізації, а ті наслідки русифікації які мають місце, не настільки важливі чи важкі для подолання. Ця група переважно наполягає на українсько-російській двомовності, яку намагається трактувати як цілком

природну для українського світу. І навіть якщо російська мова подекуди може перебувати на провідних позиціях, як, наприклад, у великих містах сходу, то все одно українська мова, на їхню думку, має і матиме належне місце в більшості поселень, у літературі, мистецтві, освіті, політиці.

Варто звернути увагу на символічну відмінність між історичними функціями, які виконували Велика (Центральна й Східна) і Західна Україна в спільному контексті поставання українського світу. Найзагальніше їхні внески в цю спільну справу можна визначити як більш концептуальний, інтелектуальний внесок Сходу та більш емоційний, наснажливий – Заходу. Не наполягаючи категорично на такій різниці, можу висловити суб'єктивну оцінку змісту цих особливостей. Вони полягають у тому, що носії української національної ідеї зі сходу більшою мірою тяжіли до її ідейно-логічного оформлення, осмислення місця України і українців на світі, аналізу причин його здобутків і втрат, визначення перспектив і шляхів розвитку. (Недарма ж найвідоміші ідеологи українського націоналізму Дмитро Донцов, Микола Міхновський та Юрій Липа – вихідці зі сходу). Натомість із західної частини українства відносно більше надходив емоційний порив, афективна стійкість, готовність і здатність бути наполегливими в обстоюванні власне національного змісту українського буття.

Показовим прикладом тут може бути авторство українського національного, а тепер і Державного гімну «Ще не вмерла Україна», слова якого – тобто концентровану суть української національної ідеї у вигляді поетичного тексту – написав східняк Павло Чубинський, а музику як джерело енергії спільного врочистого виконання створив західняк Михайло Вербицький.

Є підстави вважати, що південно-східні регіони України, які були заселені українцями пізніше за північно-західні, мають особливості, зумовлені відчуттям своєї прибулості, не господаря на цій землі. У 2004 р. польські медія звернули увагу на тодішній політичний поділ України на дві частини – центрально-західну і південно-східну: більш «помаранчевими» виявилися регіони, які в XIV–XVIII ст. перебували під польською владою. Насправді річ у тому, що до складу Польського королівства та Речі Посполитої входили питомо українські

етнічні землі, населення яких сьогодні має більш виразну українську ідентичність, натомість землі на південь і схід ще не були щільно заселені українцями і їхня колонізація відбулася пізніше.

Уздовж лінії розмежування між «помаранчевою» і «непомаранчевою» Україною проживають такі самі за етнічним походженням, мовою і способом життя українці. А ось результати тодішніх виборів показали значну різницю між їхніми ціннісними орієнтаціями та політичними уподобаннями. Українці з «помаранчевих» територій не тільки більш проукраїнські, а й почуваються впевненіше як господарі своєї землі і суб'єкти власного життя. Їхні сусіди з пізніше заселених територій почуваються менш упевнено – ніби вони тут не господарі, а гості, через що їхня ідентичність була менш стійкою і легше піддавалася русифікаційним впливам.

Друга тенденція більш поширена і якраз окреслює намагання розвинути регіональну ідентичність як українську, але таку, що відрізняється від загальноукраїнської в тому розумінні, що саме вона й повинна бути основною, зразком для решти українців. Відхилення від переважних центрально- або загальноукраїнських тенденцій підвищує мотивацію власної активності. В одному з наших досліджень було зафіксовано відмінності між західно-центральними і східноукраїнськими студентами: в оцінці, наприклад, історичних провин українців східноукраїнські більшою мірою покладаються на власну оцінну активність¹⁵.

С. Білівненко (2015) цікаво розкрив ментальну специфіку мешканців степової України, які почуваються частиною сучасної України, проте досить чітко виокремлюють свою ідентичність та ментальні особливості, що склалися під впливом давнішого переселення за часів Російської імперії, але ще більшою мірою вже під впливом радянських реалій.

¹⁵ Васютинський В. О. (2022). *Винні чи безневинні? Почуття провини в колективній свідомості українців*, с. 135–136. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Vasiutynskiy-mono-2022.pdf>

В умовах відносної стабільності істотна ідентифікація з українським світом позбавляє потреби шукати особистого захисту або прагнути змін, спонукає до самовизначення в загальному контексті цього світу. Якщо ж внутрішні суперечності нарастають або виникає зовнішня загроза, тоді сильна ідентифікація з українським світом спонукає до активності, спрямованої на його захист і підтримку. Відносно слабша ідентифікація з українським світом може мати два наслідки – або посилення власне української ідентичності і прилучення до більшості її носіїв, або рух у бік від осердя українського світу, до його периферії аж до виходу за його межі, відмови від належності до нього.

Третя тенденція полягає в тому, що частина жителів півдня і сходу різною мірою прагне зрусифікувати український світ: зробити його або цілковитою, без жодної специфіки частиною російського світу, або такою його екзотичною частиною, де все українське проявлятиметься в прийнятних і приємних для більшості носіїв «руссава міра» формах – піснях, варениках, «вечорах на хуторі біля Диканьки» тощо.

Носії двох останніх трендів істотно перехрещуються зі ще однією групою мешканців південно-східних регіонів, для яких найважливішою стала власне регіональна ідентичність. У частини їх ця ідентичність особливо яскраво проявилася під впливом російсько-української війни – у кримчан, севастопольців, жителів Донбасу, харків'ян, одеситів та ін. У межах такої ідентичності на передній план виходить значення регіонального існування, інтереси регіону та його мешканців. Ставлення до України тут може міститися в широкому діапазоні від поміркованої згоди на належність регіону до України без утручання центральної української влади в його життя до активного заперечення його української природи. Так само широким є діапазон ставлень до Росії: на одному полюсі – прагнення приєднатися до Росії, відчуті себе «русскімі», стати частиною «руссава міра», на протилежному полюсі – бажання зберегти автономність від Росії за наявності тісних відносин із нею.

Водночас слід погодитися з думкою Б. Бавмана (Бауман, 2013) про те, що в Україні немає розлому між кількома її історичними, політичними чи

ментальними зонами. Бавман назвав це історичним фронтом наступу цінностей і процедур західної цивілізації. Проте якщо змінити ракурс, то належить говорити про фронт захисту на сході. Є два крайні варіанти – схід і захід, і є велика «буферна» центральна Україна. Крайні варіанти, попри конкретний ціннісний зміст їхніх ідей і поглядів, є більш радикальні, мобілізаційні, неплюралістичні тощо, а центральні – більш помірковані. Водночас, підкреслює Бавман, субстанційний стан моральності є доволі гомогенним по всій Україні. І далі його ж важлива думка: незгоди посилюються з підвищенням рівня цінностей. На побутовому рівні конфлікти між представниками різних поглядів, ба більше, між принципово російсько- і принципово україномовними громадянами та навіть між носіями проросійських і проукраїнських цінностей не є надто вираженими. Вони проявляються й загострюються лише в певних обставинах, коли для одного, обох або всіх учасників взаємодії стає важливим заявити про свої ціннісні орієнтації та обстоювати їх, одночасно знецінюючи орієнтації протилежної сторони.

У повсякденному житті кількість ідеологічно зумовлених конфліктів є значною через величезну кількість самих побутових контактів, але загалом питома вага їх відносно невелика, як невисокою є й їхня інтенсивність. Натомість у виражено ідеологічному контексті ментальні незгоди неминуче загострюються. Яскравим прикладом цього є несамовиті дискусії в інформаційному просторі, коли сотні й тисячі не знайомих між собою людей ведуть запеклі суперечки з приводу найдрібніших нюансів, які зачіпають їхні ціннісні уподобання. Ті самі люди в побутовому спілкуванні можуть бути цілком люб'язними або, принаймні, байдужими до поглядів інших людей.

Повертаючись у контексті внутрішніх незгод до питання про «дві України», слід звернути увагу на тезу Л. Буряк (2015) про важливу особливість Донбасу. Загалом його етнічну і мовну відмінність від решти України було сильно перебільшено в полемічному руслі, бо не було виразної межі між суто україномовним і російськомовним населенням. У цій думці відображено ту цікаву особливість, що на самому Донбасі постійно показували його образ як

чогось внутрішньо відмінного, підкреслювали специфіку місцевої і регіональної ідентичності. Натомість назовні, щодо решти України донбасівці демонстрували свою проросійськість, хоча всередині самих себе вони не були надто проросійськими. Ба більше, демонструючи себе назовні в бік Росії, Донбас часто-густо акцентував свою українськість

Як показують дані Київського міжнародного інституту соціології, у 2013 та на початку 2014 (напередодні російського вторгнення) років частка проросійських мешканців Донбасу – тих, хто виступав за возз'єднання з Росією, – була досить високою, але не переважною: лише від чверті до третини хотіли приєднання регіону до Росії, а ще менше – по кільканадцять відсотків – приєднання всієї України¹⁶. Проте, гуртуючись між собою та утверджуючи свою регіональну ідентичність і протиставляючи її решті України, проросійські мешканці Донбасу, а надто їхні лідери наполягали на своїй і всього Донбасу проросійськості.

Російська воєнна агресія виконала роль каталізатора: проукраїнські настрої, які повільно визрівали в південно-східній частині країни, різко посилювалися і проявлялися в думках, гаслах і діях громадян. Піднесення проукраїнських та антиросійських постав на територіях, які залишилися підконтрольними Україні, у перший період окупації досягли можливого максимуму – понад 90% підтримки патріотичних гасел, віри в перемогу, дій української влади, президента Зеленського, ЗСУ тощо. Далі через цілком натуральні процеси ці показники зазнали певного зниження на 10–15 відсоткових пунктів, проте залишаються високими¹⁷.

Важко, хоч і вкрай важливо судити про процеси на новоокупованих територіях. Можна припускати, що там після початкового антиросійського збурення відбувся істотний відкіт цих настроїв, найбільше через страх, зневіру і

¹⁶ Підтримка приєднання до росії в південних і східних областях України. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1138&page=2>; Динаміка ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, яких відносин з Росією хотіли б українці. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=236&page=1&y=2014&m=3>

¹⁷ Всеукраїнське опитування Міжнародного республіканського інституту (IRI): жовтень 2024. https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/ukr-24-ns-02-eng.pdf

знеохочення, але також під впливом російської пропаганди – як прояв такого собі стокгольмського синдрому, коли однобічна інформація, яка спотворено показує події на користь російських розумінь, поступово, повільно, як отрута вливається в уми громадян.

Мабуть, ще більш відмінними є настрої на давніше окупованих територіях ОРДЛО і Криму, де значна частина громадян ще на початку війни, а згодом дедалі більше ідентифікувалася з російською окупаційною владою. Декотрі з них перейшли на бік окупантів під впливом довоєнної російської пропаганди і сприйняли напад Росії як нагоду розв'язати «проблему» – об'єднатися знову в межах однієї російсько-української держави, бути разом і жити «в мирі й дружбі». Натомість проукраїнська частина суспільства на тих територіях зазнала істотної деморалізації. Очевидно, у перші місяці широкомасштабної війни їхні настрої були сповнені гордості за українців, які чинять гідний опір російській навалі, і надії на скоре визволення. Проте перебіг подій, не настільки успішний, як могло здаватися в той період, призвів до розчарування, емоційного знесилення, збайдужіння.

У концепті українського світу наявність регіональних відмінностей відіграє діалектичну роль, відповідно до якої прояв особливостей і відмінностей є до певної міри позитивним, оскільки надає внутрішньої динаміки, запобігає зашкарублості й стереотипізації, зумовлює внутрішню конкуренцію, спонукає до появи нових тенденцій розвитку. Водночас надмірне загострення внутрішніх суперечностей таїть небезпеку руйнування цілісності українського світу, що за політико-географічною аналогією мало б вигляд так званої автономізації, а далі розпаду України, що було неприкритою метою російських агресорів та їхніх внутрішньоукраїнських посіпак. Слід, утім, зазначити, що попри істотну регіональну диференціацію українська система виявилася достатньо стійкою для того, щоб зберігати свою цілісність навіть в умовах давнішого браку зовнішнього воєнного втручання.

Російсько-українська війна надзвичайним чином порушила соціально-психологічні та ментально-політичні проєкції, і тепер результати цього впливу є

не вельми зрозумілими. На більшості територій відбулося посилення проукраїнських постав, а на окупованих вочевидь ідуть протилежні складніші процеси. Натомість український світ як ментальний конструкт за більшістю параметрів увиразнив свої контури, а водночас частина його виявилася послабленою й травмованою, опинилася під загрозою ампутації.

Старі і нові регіональні ідентичності. В історії України було багато різноманітних адміністративних поділів. Відносно стабільними вони стали вів середини ХХ ст. і в основному збереглися за часів незалежності. Найбільш історично зумовленими є Крим, Закарпаття і Чернівецька область, межі решти регіонів мають більш штучний характер, їх у різні часи було затверджено адміністративно. Проте протягом кількох десятиріч такого поділу – періоду, порівнянного з тривалістю людського життя, у мешканців відповідних регіонів сформувалася більш-менш виразна регіональна ідентичність, прив'язана до адміністративно-територіальної одиниці. Траплялося так, що мешканці одного історичного регіону опинялися в різних адміністративних одиницях, і це поступово спричинило відмінності в їхній ідентичності і навіть певний рівень протиставлення сусідам як «не зовсім своїм».

Прикладами таких невідповідностей можуть бути поділи Галичини на три області – Івано-Франківську, Львівську і Тернопільську; Західної Волині – на Волинську і Рівненську, частково Тернопільську; Правобережної України – на шість областей – Вінницьку, Житомирську, Київську, Кіровоградську, Хмельницьку і Черкаську; Північного Лівобережжя – на Полтавську, Сумську і Чернігівську; Південної України – на Миколаївську, Одеську і Херсонську; Слобідської України – на Сумську і Харківську, частково Луганську; Донбасу – на Донецьку і Луганську; історичне Запорожжя – це лише почасті Запорізька область, а більшою мірою – Дніпропетровська; історична Таврія – це південь Донецької, Запорізької та Херсонської областей.

І навпаки, у межах окремих областей об'єдналися території (і люди) різних історичних регіонів із значними ментальними відмінностями: у

Тернопільській області – галичани і волиняни, у Чернівецькій – буковинці і бессарабці, в Одеській – подоляни, мешканці Єдисану-Очаківщини і Буджаку, у Херсонській – на правому березі Дніпра жителі Єдисану, а на лівому – Таврії, до Київщини входять частини правобережної і лівобережної Наддніпрянщини, Кіровоградщина – це південна частина історичної Київщини і північно-західна частина Запорожжя, північ Запорізької області – це історичне Запорожжя, а південь – Таврія, Донецька область складається з частин Слобожанщини, Запорожжя, Таврії і Донеччини, Сумська область – це почасти Слобожанщина, а почасти Сіверщина, Луганщина – це Слобожанщина і Донеччина. Останні істотні зміни в адміністративному поділі на рівні областей належать до 1954 р., коли було утворено Черкаську область на південній частині Київщини і в суміжних районах Вінницької, Кіровоградської та Полтавської областей.

Схоже, немає досліджень, які б вивчали різницю в ідентичностях мешканців перелічених регіонів. Відповідні особливості мали б стосуватися радше представників старшого покоління, оскільки молодші за них особи народилися, вирости і досягли середнього чи навіть літнього віку в адміністративних одиницях, що завжди існували в їхньому житті. Навряд чи мають якісь особливі емоційні або ідентичнісні прив'язки до попередньої адміністративної одиниці мешканці сучасної Черкаської області в її східних центральних і західних районах.

Принципово инакшою є ситуація з Кримом, який було передано з Росії до складу України в 1954 р. і де все набагато складніше й строкатіше. Кримських татар було виселено за 10 років до того, і Крим заселено вихідцями з Росії. Віддавна мешкали тут й українці, отож кримську нібито адміністративну ідентичність істотно перекривало співвідношення ідентичностей етнополітичних – чи то більш української, чи то більш російсько-радянської, а згодом і кримськотатарської, а також, можливо, кримськотатарсько-української.

У більшості випадків адміністративна ідентифікація збігається з ментально-історичною, яка була основною, натомість власне адміністративна ставала доповняльною, другорядною. Особливо це видно тоді, коли йдеться про

різницю між ідентичністю мешканців двох областей, які історично належать до одного регіону. Очевидно, що ця різниця не має вираженого ментально-політичного змісту, у її основі лежить відображення й засвоєння практик поточної життєдіяльності, у виконанні яких має місце часта або постійна фіксація адміністративної належності території. Сама по собі адміністративно-територіяльна ідентичність майже ніде не виконує визначальної ролі, за винятком прямої конкуренції – наприклад, у спортивних, освітніх, мистецьких змаганнях, коли мешканці області цілком природно вболівають за своїх і проти чужих.

Загалом же в жителів умовної Вінницької, Житомирської чи Хмельницької областей переважає загальноукраїнська ідентичність, невеликою мірою простежується центральноукраїнська, і великої різниці між ними як мешканцями одного історичного регіону немає. Наприклад, у двох наших опитуваннях у Київській, Житомирській, Вінницькій, Рівненській, Волинській, Львівській та Івано-Франківській областях, присвячених переживанню історичних провин, було запитання про те, ким найбільше почувуються респонденти з відповідного регіону. Домінували категорії «громадянин України» і «мешканець свого міста, селища, села». Натомість варіант «мешканець області» збирав невелику частину виборів¹⁸.

Виходить, що прив'язка до конкретної місцевості має більше значення, ніж до регіону. Тобто обстоювання інтересів свого поселення, які є безпосередньо ближчими до особи, може мати для неї більше суб'єктивне значення, ніж обстоювання інтересів області. Теоретично можна було б очікувати, що саме в ставленні до адміністративного регіону гармонійно поєднуються загальнонаціональна і місцева ідентичність. Проте наші дані показують, що без виразних ментально-історичних особливостей регіону такої

¹⁸ Васютинський В. О. (2022). *Винні чи безневинні? Почуття провини в колективній свідомості українців*, с. 142–143. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Vasiutynskiy-mono-2022.pdf>

ідентифікації майже немає. Респонденти мають або загальноукраїнську ідентичність, або суто місцеву.

Свідченнями істотного значення місцевої ідентичности можуть бути емоційні збурення, пов'язані з двома спробами територіяльних реформ, які було спрямовано на зміну меж і статусу колишніх адміністративних районів. Досвід давніших, іще радянських часів «укрупнень» районів показував, що ці зміни призводили до занепаду віддалених від великих міст сіл і містечок. Коли якесь селище чи село втрачало статус районного центру, місцева інтелігенція і молодь досить скоро виїжджали з нього, шукаючи більш привабливі місця для проживання й роботи.

Метою сучасної адміністративної реформи, що розпочалася незадовго до широкомасштабної війни, було оголошено децентралізацію. Через вибух війни важко оцінити, наскільки вона могла б бути ефективною. Проте під час активних воєнних дій чимало говорили про те, що оборона кількох великих міст була успішною саме тому, що місцева влада взяла на себе багато обов'язків із захисту. Водночас раніше у відповідь на реформування мали місце, хай і нечисленні, виступи протесту, коли мешканці якогось міста (як-ось Калинівки у Вінницькій області, Верховини в Івано-Франківській) заперечували проти того, що не їхній населений пункт буде центром майбутнього району.

До цього можна додати, що поділ на нові райони в багатьох випадках був не зовсім раціональним або, радше, був раціональним із бюрократичного погляду – як, наприклад, у Київській області, де чотири із шести нових районних центрів – це міста навколо Києва, де проживає начальство та бізнеселіта. Натомість міста, які з історичних і соціально-психологічних причин мають більше підстав бути регіональними центрами, залишилися в статусі центрів віддалених від Києва громад.

Якщо реформа піде далі аж до «укрупнення» областей, як мінімум, на рівні історичних регіонів, то ситуація стане набагато складнішою психологічно і практично. Реформі чинитимуть опір представники місцевої влади, які втрачатимуть свої повноваження. Ще важливішим буде питання про

регіональну ідентичність населення. Люди, які прожили життя, відчуваючись хмельничанами, ровенчанами, тернопільцями, сум'янами, херсонцями тощо, опиняться в ситуації, де їм треба буде перебудувати цю свою нібито не істотну ідентичність, і не в усіх ця зміна відбудеться легко, вона неминуче породить психологічні проблеми. Це порушення багаторічних звичок – як себе називати, як записувати в документах, куди їздити в робочих справах, куди звертатися з адміністративних питань тощо, але набагато сильніше спрацює питання власне регіональної ідентичності – сьогодні не дуже помітної, але яка за Aktualізується під впливом незрозумілих і не очікуваних змін.

Політичне і релігійне. Територія України з давніх-давен була місцем зустрічі трьох релігій – православної, католицької та ісламської, а також багатьох дрібніших конфесій – протестантських та ін. Взаємодія і боротьба цих релігій була й джерелом, і наслідком численних соціально-історичних суперечностей.

У результаті історичного й політичного розвитку більшість релігійних конфесій опинилася на периферії суспільного життя, поступившись перед православ'ям і з погляду кількості прихильників, і з погляду занурення в громадське й культурне життя. Кількасотрічне домінування московського православ'я поступово призвело до витіснення інших релігій, посідання ними підпорядкованих ролей – подібно до того, як це відбулося в Росії.

Боротьба за утвердження православ'я була тісно переплетена з боротьбою Росії за панування на українських теренах проти Польщі, Туреччини та інших країн. Зі здобуттям незалежності в Україні утвердилася релігійно-конфесійна свобода: громадяни можуть вільно обирати, у що і як їм вірувати або бути атеїстами, єднатися з однодумцями в спільноту та отримувати внаслідок такого об'єднання соціально-політичні права.

Українське законодавство передбачає рівність різних конфесій і не надає офіційних переваг жодній із них. Фактично ж через кількісну перевагу прихильників православна релігія має, хоч офіційно й не затверджений,

пріоритет у вигляді, наприклад, участі в офіційних заходах, освяченні державних установ тощо. Яскравим прикладом поєднання державно-політичних і релігійно-конфесійних інтересів стало здобуття Томосу для ПЦУ від Константинопольського патріархату. Проте українське православ'я не становить такої надпотужної сили, як його «аналог» у Росії – по-перше, через більшу демократичність суспільного ладу в Україні, по-друге, через істотне світоглядне розмаїття, яке диференціює українське суспільство і дається взнаки в конфесійних питаннях.

В. Титаренко (2021) розглядає онтологію українського соціуму в контексті контроверсій релігійного розвитку: наявність високого ризику деструктивних змін, які мають релігійну основу, і наявність потенціалу конструктивних змін, досвід якого накопичено та апробовано самою історичною присутністю релігії. Авторка висновує, що український світ може і здатен формуватися за умов, з одного боку, адекватної і зваженої державної політики без преференцій для окремих конфесій, а з другого – розуміння й усвідомлення представниками церков і релігійних організацій своєї відповідальності перед українським суспільством, базування на універсальних загальнолюдських цінностях, здатних об'єднати українців.

Оцінюючи релігійний вимір українського світу, група філософів трактує його як розгалужену мережу церковно-конфесійних інституцій, рухів, які ефективно взаємодіють одні з одними в спільних справах, або стосовно суспільно значущих проєктів, або задля розв'язання нагальної релігійної проблеми. У такій мережі взаємодіяти і співжити можуть різні конфесії. Головне, що їх поєднує між собою та узгоджує інтереси – спільна дійсність, несуперечні уявлення про належне, спільний ціннісно-смісловий універсум, у контексті якого артикулюються конфесійні парадигми (Український світ..., 2022, с. 60).

Ці самі автори пишуть про місце релігійних суб'єктів у структурі українського світу. Вони розділяють вимір релігійний і конфесійний. Для релігійних суб'єктів український світ є: або життєвим контекстом та земною

Батьківщиною, заповіданою Богом для господарювання, якщо йдеться про церкви та конфесії із центром формулювання точки зору, що міститься в координатах українського світу; або окремим випадком розгортання глобальних трендів, специфічною локацією місійного функціонування водночас, якщо ці релігійні суб'єкти мають свій ідентифікаційний світоглядний вимір поза українським світом; або умовною назвою частини «русскава міра», із яким вони функційно поєднані та якому світоглядно належні (там само, с. 12).

Отже, релігійний вимір – це насамперед вимір символічний, світоглядно-ідеологічний, який відображає ті ментальні аспекти українського світу, що їх спрямовано на обґрунтування доцільності його існування, на увагу й визнання з боку вищої сили як усемогутнього суб'єкта. Натомість конфесійний поділ відображає більш людське, приземлене, прагматичне, має виразніший політичний характер. Конфесії відзеркалюють зміст політичних подій і боротьби. Недарма між вірянами ПЦУ та УГКЦ набагато більше спільного в їхніх політичних поглядах, хоча вони належать до різних гілок християнства, ніж між прибічниками ПЦУ та УПЦ, хоча і ті, і ті православні.

Загалом міжконфесійні відносини в Україні перебувають під визначальним тиском політичного дискурсу. Узагальнення результатів низки наших досліджень дало підстави для висновків про те, що міжконфесійне напруження в українському суспільстві лише почасти відображало релігійні незгоди, а більшою мірою було продуктом широких політичних поділів. Свідомі прихильники московського патріархату найбільш завзято підтримували ідею відновлення Радянського Союзу, а також показували найменшу готовність протестувати проти проросійської влади В. Януковича. За цими характеристиками їм протистояли віряни Київського патріархату. Проте найкатегоричніше проти реставрації Радянського Союзу висловлювалися греко-католики, які також показали найвищий рівень протестної готовності щодо тогочасної влади, а ще виявились найбільшими оптимістами. А найменш оптимістично налаштованими були римокатолики, які в умовах тодішніх

внутрішньоукраїнських політичних суперечок відчували радше побоювання, ніж надії¹⁹.

Українське і радянське. Радянська колонізація України становила лише невелику за часом частину колонізації російської, але за впливами на свідомість українців перевершила попередні часи. Радянська політика щодо українців була продовженням російської імперсько-шовіністичної політики. Мало того, багато істориків стверджує, що створення Радянського Союзу після розпаду Російської імперії було свідомим намаганням зберегти цю імперію, надавши їй «народного» характеру.

На перших етапах радянської влади її адепти намагалися віддалитися від російських імперських розуміннь у гаслах, цілях, символах, визначенні героїв, трактуванні історичних подій. Проте поступово і дедалі більше відбувалося злиття російського і радянського на основі спільної шовіністично-імперської ідеології. У цьому російсько-радянському просторі українці отримали «зручне» місце як частина «великого» вже не російського, а радянського народу, тобто здобули часткове право залишатися українцями – але в ролі молодших братів, які славлять братів старших і люблять «рідну комуністичну партію» та обожнюють усе радянське.

У таких умовах в українській ментальності найбільше увиразнилися, бо були заохочувані, ті складові, які можна назвати малоросійськими. Україна – це така собі мала Росія, її симпатична копія, провінційне доповнення, що сама, без Росії не може дати собі ради. Недарма ж абсолютною більшістю підприємств української промисловости керували московські міністерства.

А проте, були школи з українською мовою викладання – більше на заході, менше на сході, більше по селах, менше в містах. Їхня кількість ставала то

¹⁹ Vasiutynskyi, V. (2018). Ukraine: Religious Confessions in Competition under the Dominance of Political Discourse). *Religion, Conflict, and Stability in the Former Soviet Union* / Eds. Katya Migacheva, Bryan Frederick. Santa Monica: RAND Corporation, p. 139–158.
https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR2100/RR2195/RAND_RR2195.pdf#page=159

трохи більшою, то істотно меншою, але все-таки українці, які зберігали українську свідомість, здебільшого мали змогу віддавати дітей до українських шкіл. Хоча правда й те, що в цих школах, особливо в містах, російської мови часом було не менше, ніж української. Українці сприймали це переважно як позитив, оскільки більшість батьків і дітей уважала, що краще знати математику чи біологію по-російському. На ті часи це справді могло бути корисним для адаптації, розвитку, кар'єри. Інша річ, що це завдавало болісних ударів національній самосвідомості та ідентичності.

У ранні і пізні радянські часи можна було плекати українську культуру як додаток до російської, як таку, що не претендує на провідну роль і що переважно пронизана етнографічними мотивами. Так, С. Білівненко (2015) описує образ «правильного» українця степової України, що склався під впливом ідеологічних факторів. Це насамперед лояльна до радянської влади особа, що має мітологізоване козацьке коріння, є непрактикуючим православним, говорить південноукраїнськими говірками (сумнозвісний «суржик») і при цьому протиставляє себе «западенцям», які є «не такими», «іншими».

Як один із варіантів захисної адаптації можна розглядати українсько-радянську ідентичність, варіант такого собі стокгольмського синдрому. Її носії сприймали радянську дійсність як корисну і прихильну до українців. Для цього справді були підстави на зразок спільної перемоги в Другій світовій війні (щоправда, доведеної радянськими ідеологами до ідеологічного абсурду), таких досягнень, як загальна середня освіта, безплатна освіта й медицина, освоєння космосу, спортивні перемоги, мистецькі здобутки тощо. Радянська дійсність таки давала змогу позитивно ідентифікуватися з усім радянським і всіляко до цього заохочувала.

Відтворення радянського варіанту «русскава міра» в українському світі можна простежити, зокрема, у прагненні величі, яке час від часу захоплює уми (на щастя, не багатьох) наших співгромадян. А ще одна риса, запозичена звідти, – це «києвоцентризм» – аналог москвоцентризму, коли громадянам «для щастя»

потрібна велична столиця, що гордо підноситься над убогими й нікчемними провінціями і дає своїм підданам химерні підстави для самозамилування.

Сьогоднішня критика радянської влади не повинна бути психологічно безапеляційною. Слід об'єктивно оцінювати й реальні, і вигадані переваги, які та влада давала багатьом громадянам, бо коли їх однозначно заперечувати, то доведеться наштотуватися на незаперечні контраргументи і виправдовуватися за необ'єктивність, а це ставитиме під сумнів велику частину справедливих звинувачень у бік радянщини.

Один із типажів українсько-радянської ідентичності – українська інтелігенція, яка мала змогу проявляти себе і творити українською мовою з певними обмеженнями, усвідомлюючи їх і погоджуючись на них. Видатні і не дуже українські поети друкували свої вірші, але відомо, що принаймні перший вірш, так званий «паровоз», мав бути присвячений прославленню радянського ладу чи комуністичної партії. Поети, піснярі, композитори могли писати й співати українською мовою (наприклад, «Червону руту»), але час від часу повинні були написати й виконати пісню по-російському, аби довести свій радянський інтернаціоналізм.

А. Киридон і С. Троян (2015) описують дві моделі ставлення до історії українського народу, називаючи їх західною та східною і приписуючи східній саме радянський дискурс. У Західній Україні переважає національно-демократична модель ставлення до історичних постатей, у Центральній – суперечлива національно-проросійська, на Південному Сході – радянсько-проросійська, у Донбасі та Криму – російсько-радянська. Зрозуміло, що модель спрощує, бо насправді цей дискурс був набагато різноманітнішим, психологічно складним для його носіїв. Вони весь час або часто перебували в ситуації, коли потрібно було визначатися: вони більш українські чи більш радянські. І найголовніше, що в цьому самовизначенні вони були подвійно невірними. По-перше, через те, що ступінь свободи їм накидала влада, офіційна ідеологія, по-друге, багато хто з них відчував суперечність між внутрішніми переконаннями і зовні проголошуваними гаслами та виконуваними діями. Таку двоїстість,

можливо, і троїстість української елітарної і масової свідомості добре визначив П. Горноста́й (2023), назвавши цей стан травмою співучасника.

У контексті усамостійнення українського світу та відокремлення його від «русса́ва міра» важливою є оцінка української радянської культурної спадщини, насамперед у царині літератури. Митці, що творили цю спадщину, потрапили в умови, які їм диктувала радянська влада, – часом трохи ліберальна, але назагал жорстка, навіть жорстока й безкомпромісна. Цих митців можна поділити (власне, життя їх поділило) на кілька груп.

Одна – це ті, хто не піддався на спокуси чи погрози радянської влади, намагався зберегти свободу творчості. Більшість таких радянська влада зрештою знищила – найінтенсивніше під час репресій 1930-х років, але й згодом, у хрущовсько-брежнєвські часи, саджаючи в тюрми, запаковуючи до психлікарень, видавлюючи за кордон, примушуючи просто замовкнути тощо.

Друга група – це ті, хто піддався, пішов на компроміс. Вони писали свої твори українською мовою, на українську тематику, але обов'язково мали забарвлювати її позитивним радянським контекстом. Сьогоднішні критики діяльності цих митців бувають надто безапеляційні, однозначно засуджуючи таку поставу. Чи справді вони варті аж такого категоричного осуду? Чи вони мусили стати героями і відважно піти на смерть, не погоджуючись на співпрацю з комуністичною владою? Очевидно, що в них домінувала мотивація страху, природне бажання зберегти життя власне і своєї сім'ї, урешті-решт, прагнення творити. Адже не всі здатні бути героями (як це переконливо показує й наше воєнне сьогодення). А до того ж уявімо собі, що так би й було і не мали б українці творів – так, із радянським душком, але які розвивали українську літературу, – Максима Рильського, Олесе Гончара, Івана Драча та ін.

Можна говорити про третю групу українських митців, маючи на увазі тих, хто пішов на свідому співпрацю з радянською владою, активно сприяв її утвердженню, сприяв радянзації України на зразок драматурга Олександра Корнійчука. Одним мотивом тут, мабуть, було прагнення забезпечити свій матеріальний і статусний добробут, і, напевно, ці люди заслуговують на

негативну оцінку їхніх дій за умови, що саме таку суто егоїстичну мотивацію вдається довести. Водночас можна назвати й іншу причину, а саме ту, що хтось щиро повірив у радянські ідеали, піддався ідеологічній облуді. Адже в умовах тотальної радянської пропаганди, яка вихваляла й звеличувала все радянське, оббріхувала й знецінювала нерадянське, антирадянське, а найбільше українське, пересічній людині важко було психологічно протистояти цьому тиску, знаходити аргументи, які його спростовують, в умовах, коли ці аргументи лише напівіснували в розмовах людей між собою, але їх не було в інформаційному просторі.

Коли адепти української культури намагалися вивести її на один рівень із російською, опанувати теми й проблеми, які традиційно були «російськомовними» (щось на кшталт «не представляю себе Шекспира на українском»), тоді це викликало в радянських думкоохоронців настороженість, неприйняття, бажання перешкодити, знищити. Недарма в спогадах практично всіх діячів української культури, які проживали в Києві, Харкові, Одесі, описано ситуації, коли їх висміювали за українську мову, принижували, обзивали селянками. Українська мова в місті з уст інтелігентних людей – це було щось не лише незвичне, а й небезпечне, ламало стереотипи, містило загрозу засвоєній проросійській, міській, «культурній» ідентичності.

Факти давнього і недавнього минулого було деформовано та зінтерпретовано в єдино вигідний для радянської ідеології спосіб. Так утворювалося середовище, у якому навіть непересічній особі було важко встояти на принциповій позиції, відмінній від панівного дискурсу. Набагато легше й зручніше було прийняти цей дискурс, приєднатися до нього своєю творчістю та витіснити сумніви, що час від часу виникали, або дати їм якесь виправдувальне пояснення.

Зрештою, жодна політична система, жодне суспільство не є ідеальними, то чому ідеальною мала би бути радянська влада? На ставлення до неї мав впливати ступінь визнання її провин, переступів і злочинів перед народом, визнання їхніх масштабів, розуміння свідомої лихої волі. А тому межа

припустимого і неприпустимого, простимого і непростимого для більшості громадян не була чіткою, через що позиції порівняно легко посувалися в бік прийняття радянської дійсності. Коли до цього додати, що ця дійсність, за винятком окремих періодів, на позір ставилася нібито лояльно до національних форм культури і не лише дозволяла, а й заохочувала їхні переважно фольклорні прояви, то не дивно, що чимала частина діячів української культури більш чи менш охоче погодилася на відповідний спосіб співіснування й співпраці з радянською владою.

Сільське і міське. Вище неодноразово йшлося про те, що важливою ментально-ідентичнісною характеристикою українського світу була його прив'язка до сільського буття, культури, традицій. Українське було або здавалося більш сільським порівняно з російським, а також польським, угорським тощо.

Я неодноразово пропонував своїм студентам ділити прикметники за змістом на дві групи – більш сільське і більш міське та більш українське і більш російське – і завжди отримував незмінний результат: сільське виявлялося більш українським, міське – більш російським. Забігаючи дещо наперед, зазначу, що подібна різниця між жіночим і чоловічим теж мала місце: жіноче було більш українським, а чоловіче більш російським. А коли до цього додати вік (молоде – це російське, старе – українське) та рівень освіти (освічене виходило російським, неосвічене – українським), то вирисовувалися показові образи: українське втілювалося в постаті сільської малописьменної бабусі, а російське – в образі міського юнака-інтелектуала. Годі й говорити про те, який образ був більш привабливим для молоді. (Аби дізнатися, наскільки змінилося щось у цьому напрямі, слід би було провести нове дослідження).

Попри виразний рустикально-урбаністичний розподіл між українським і російським мають місце і внутрішньоукраїнські співвідношення більш сільської і більш міської ідентичностей.

Характеризуючи урбаністичну українську ідентичність, В. Фадєєв (2016) писав, що український культурний канон радянських часів мав яскраво виражене етнографічно-традиціоналістське забарвлення, відображав соціокультурні постави українського села та народофільські симпатії української інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Паростки урбаністичної української культури або відверто притлумлювано (феномен Розстріляного відродження), або витискувано на периферію російськомовними соціокультурними формами радянського міста. Так відбувалася інтеріоризація геополітики у внутрішньополітичні процеси України (с. 171–173).

Сучасний стан і розвиток української масової свідомості та ідентичності Г. Фесенко (2019) характеризує, зокрема, через її активізацію та поширення в міському середовищі. Відбуваються комунікативні зрушення в «громадянських ландшафтах» українських міст. Публічний простір дедалі більше стає соціокультурною формою буття в умовах конфліктизації українства. Посилюється потреба осмислення міської ідентичності з погляду громадянського підходу та утвердження національних цінностей, формування націєчутливих часопросторів. Водночас для індустріальних міст сходу України зберігається проблема сприймання українського національно-культурного дискурсу, пошуку ідентичності в національних категоріях українського світу – від злиття з буттям української нації до демонстрації відчуження від нього. Проте перебування українства на межі з російським світом спонукає до активного громадянства: спостерігаються зрушення національної ідентичності громад, які опинилися на лінії фронту російсько-української війни.

Таке «захоплення» міських територій виконує надважливу історично-ментальну функцію – заповнити прогалину в українській ідентичності, зробити її переважно не сільською, а міською. Переважно міською хоча б тому, що в сучасних розвинених суспільствах, до яких належить й українське, міське населення істотно переважає. І, звичайно ж, належить подолати відмінності між селянами і містянами, між їхнім способом життя, свідомістю, поведінкою, стереотипами, цінностями. Українське суспільство дуже просунулося в цьому

напрямі. Якщо, наприклад, 30–40 років тому різниця між студентами сільського і міського походження була вельми помітна, і не тільки через мову спілкування, а й у зовнішності, манерах тощо, то сьогодні її майже не видно. Набагато більшого значення набули індивідуальні, а не рустикально- урбаністичні особливості.

Багато цікавої інформації про досі наявну різницю між сільською і міською молоддю можна знайти в монографії І. Губеладзе (2015): в уявленнях сучасних молодих людей сільська молодь постає як працьовита, дружелюбна й комунікабельна, фізично сильна, невимоглива до одягу та неохайно вдягнена, добра, неосвічена, відкрита, щира й довірлива, вихована, проста, енергійна й активна, цілеспрямована і така, що знає, чого хоче в житті, україномовна, сором'язлива, весела, розумна, а також і схильна до пияцтва. Міська молодь була охарактеризована респондентами як гарно вдягнена й модна, освічена, лінива, наполеглива і така, що прагне своєї мети, самовпевнена й амбітна, нахабна й груба, невихована, розбещена і така, що любить погуляти, хитра й лицемірна, розумна, байдужа до оточення, організована й пунктуальна, російськомовна, креативна, комунікабельна (с. 45).

У цьому контексті варто підкреслити цікаву особливість, яка відрізняє східну і західну Україну. Для західної характерна набагато менша різниця між способом життя і поведінкою мешканців села і міста. Цьому сприяє те, що й ті, і ті розмовляють переважно по-українському, але також і те, що в західній Україні, особливо в її колись австро-угорській частині міста не такі великі, як на сході, але їхня мережа набагато густіша: міста ближчі до сіл, а села до міст. Натомість на сході ситуація инакша: там є великі індустріальні міста, а навколо них – розлога провінційна територія, заселена сільським і містечковим людом. Спосіб життя у великому місті і в навколишніх малих поселеннях сильно відрізняється, і на це, звичайно ж, накладася й різна мова: міська «культурна» у великому місті і сільська «проста» в селі. Відтак долання цієї колишньої прірви між містом і селом сьогодні простежується за різними параметрами, серед яких мовний, що важливий і сам по собі, але також як певний маркер цих процесів.

Тому українокультурне місто всюди, а насамперед на сході, загалом урбанізація української культури – це вкрай важливе символічне, а водночас практичне завдання суспільства. Недарма затяті адепти російської ідентичности сприймають такий розвиток як важливу або й головну небезпеку для російського світу в Україні.

На неодноразово описаному історичному шляху обрусіння українців чи не найважливіше місце посідав такий варіант, коли мільйони українських селян тікали до великих міст у пошуках праці, безпеки, щасливого життя для себе та своїх дітей, а потрапивши до міста, намагалися прилучитися до міського середовища, замаскувати своє сільське походження, аби не наражатися на негативне ставлення. Вони намагалися стати «городськими» за поведінкою, зовнішністю, одягом і, що важливо, за мовою спілкування, тобто намагалися перейти на російську і якомога скоріше витіснити й забути українську. Такі емоційні намагання не минали безслідно, вони оберталися, зокрема, тим, що все українське – походження, родина, мова тощо – набувало для особи негативного значення. Воно заважало їй почуватися розвиненою, значущою, культурною у власних очах. Тому особа придушувала все українське всередині себе і навіть якщо вона цього не виявляла назовні, то в нюансах поведінки, інтонаціях, міміці, реакціях на ситуації ці внутрішні, глибинні ставлення набували відчутного вираження.

Відтак діти, які виростали в такому середовищі, переймали відчуття, що бути українцем, говорити по-українському, плекати українські цінності – це щось погане, непотрібне, таке, що заважає нормально й правильно жити. Проживаючи свої дитячі роки в такому дискурсі, дитина виростала з базовими антиукраїнськими поставами – якщо не в політичному розумінні, то, як мінімум, в етнічному, соціальному, урбаністичному тощо. Коли ж об'єктивні обставини змінилися і, навпаки, стало потрібним плекати свою українськість, виявляти її назовні, багатьом носіям такої псевдоміської ідентичности доводиться витягати з глибин душі те, що було туди загнане як щось погане й непристойне. Коли, скажімо, ці люди починають говорити по-українському,

вони самі собі здаються неприємними, гіршими, примітивнішими, не досить інтелектуальними й культурними.

Часом такі особи, не усвідомлюючи, у чому їхня проблема, переводять її в іншу площину, більш соціальну, наполягаючи, наприклад, на своєму праві не говорити по-українському, вимагаючи політичної двомовності, обстоюючи наявність «великої русскої культури» в українському суспільстві тощо. І це ще одне пояснення того, чому так важливо, хоч і нелегко поширити українську культуру на міське середовище – не відмовитися від її первісно сільського походження, а розвинути в напрямі сучасної урбанізації.

Юне і літнє. Можливо, більш стандартними є терміни «молоде» і «старе», проте їхнє вживання задає певну семантичну трудність, оскільки ці слова є більш багатозначними. Зокрема, «молоде» – це, з одного боку, юне за віком, а з другого – щось нове, те, чого не було раніше. Так само «старе» – це літнє за віком, а водночас це щось давнє, що було колись, але, можливо, є й тепер як застаріле, несучасне.

Якщо більше зосередитись на аналогіях за віком людини, тобто говорити про юне і літнє, то можна звернутися до положень Т. Титаренко (2003) про психологічний вік (с. 97–99). Цей вік має лише певне відношення до кількості прожитих років, бо головне тут те, як відчувається особа, якою вона є у своєму мисленні й поведінці, наскільки її психологічний вік відповідає паспортному. Людина може бути більш інфантильною, тобто ментально молодшою за свій вік, що має свої переваги, але здебільшого вади. Принаймні в дитинстві це інфантильність, а в старшому віці може мати вигляд такої собі молоджавости, але також незрілости, браку життєвої мудрости. Якщо ж особа у своєму розвитку випереджає свій паспортний вік, то в дитинстві це сприймають, як правило, позитивно: це тип дитини-вундеркінда, яка розвивається швидше за ровесників, що непогано для особистісного самоствердження, а проте, надмірне випередження не дає підстав гадати, що людина обов'язково буде успішною й

щасливою²⁰. Так само надмірне випередження розвитку в дорослому віці навряд чи можна палко вітати з психологічного погляду, бо це, імовірно, призводить до браку життєвої енергії, втрати інтересу до життя, коли все заздалегідь відомо і ніщо не викликає ентузіазму.

Інший аспект старого і молодого має історичний характер, коли йдеться про взаємодію і стосунки між поколіннями. У межах соціально-психологічної концепції соціокультурної взаємодії поколінь Н. Довгань (2020) розкрила структуру такої взаємодії. Вона виділила, зокрема, соціальні динамічні поля – контекстуальні продукти, у яких проявляються інтерпретації реальності поколіннями та конструювання взаємодій, а саме: смислових одиниць, що продукують покоління, поколінних експектацій як соціальних очікувань, поколінних зв'язків, капіталів і ресурсів, культурно-історичної пам'яті (с. 147–183). Ці динамічні поля сукупно охоплюють ціннісно-смысловий простір українського світу, де смисли старшого покоління і молоді в основному збігаються, доповнюють і збагачують одні одних, але можуть почасти суперечити.

Це нормально в будь-якому середовищі й суспільстві, бо суперечності між старшим поколінням і молоддю є неминучими, без них розвиток зупиняється. Вектор, який найбільше єднає представників різних поколінь українців між собою, – це інтенсивність національної ідеї, яка пронизує український світ, забезпечуючи його існування. Патріотизм старшого і середнього покоління, патріотизм молоді – платформа, на якій адепти українського світу найкраще можуть порозумітися.

Щоправда, коли говорити про ту немалу частину українського суспільства, яку характеризує байдужість до соціально-історичних і національно-патріотичних питань, то тут схоже на те, що відмінності між старшим і молодшим поколінням сильніші. Вони більше протиставляються одні

²⁰ Долі відомих вундеркіндів, які шокували суспільство своїми здібностями.

<https://postfactum.info/ua/society/doli-vidomih-vunderkindiv-yaki-shokovali-suspil-stvo-svoimi-zdibnostyami-2683.html>

одним у стилі поведінки, заробляння грошей, побудови сімейних стосунків тощо. Ці суперечності між поколіннями гостріші, їх важче подолати – насамперед через те, що бракує спільної платформи.

Це саме можна застосувати до поколінних експектацій. Старше покоління традиційно очікує від молоді на поведінку чемну, виважену, гармонійну, безконфліктну, натомість важче визнає за молоддю право на власні вади й помилки. Можливо, найбільш яскраво це проявляється в сексуальній, статеворольовій сфері, яка старшому поколінню здається вже не такою важливою, воно підзабуває про те, що колись його життя так само закручувалося навколо статеворольових і сексуальних питань. А для молоді це чи не найголовніша частина життя сьогодні і планів на майбутнє.

Звичайно молодь очікує від старшого покоління на матеріальну підтримку й опіку, доки сама не стане в змозі себе забезпечувати. І коли молоді люди стають більш самостійними, представники старшого покоління видаються їм уже не такими цікавими й потрібними. Залежно від змісту виховання, від цінностей, які молодь засвоїла, вона може ставитися до старшого покоління більш або менш прихильно. Якщо різні покоління мають спільні цінності, тоді молодь із більшою готовністю сприймає старших осіб як джерело повчання й мудрощів. Якщо ж цінності різні, старше покоління активніше витісняють на узбіччя спільної життєдіяльності.

Поколінні зв'язки капіталу і ресурсу є інтенсивними, якщо в їхній основі лежить ціннісно-сміслова єдність або близькість між молоддю і старшим поколінням. Близькість у просторі українського світу концентрується на патріотичних символах, символічній активності і практичній діяльності, спрямованій на розбудову цього світу. Якщо такої близькості немає, то зв'язки капіталу і ресурсу виявляються розпорошеними, поділеними, неспільними і кожне з поколінь може мати свої капітали й ресурси, свої переваги в них, використовує їх, не ділячись ними або ділячись неохоче, конкуруючи за них із різним результатом.

Сумарно всі ці обміни, взаємні оцінки, підтримка або конкуренція між поколіннями в тих межах, коли вони стосуються до розбудови українського світу, формують спільну ментальну основу культурно-історичної пам'яті. Це пам'ять не лише про події, які відбулися і мали значення, це також пам'ять про поведінку людей, пам'ять дітей про поведінку їхніх батьків, але теж і пам'ять батьків про їхнє сприймання й розуміння поведінки дітей.

Якщо традиційно українське було або його сприймали як більш літнє, старе, колишнє, то юне й молоде досить довго здавалося мало властивим українському світу. Сьогодні очевидним є перелом у такому сприйманні, пов'язаний насамперед із «майданами» та російсько-українською війною, де найбільш активною була і є участь середнього покоління. Саме його представники були основною когортою майданівців, а сьогодні становлять переважну частину тих, хто воює на фронті, волонтерить тощо. Їх можна вважати за найбільш продуктивних будівничих українського світу.

Проте й участь молодих осіб у громадських і суспільних процесах теж була помітною, принаймні на тлі невеликої питомої ваги молоді в сучасному українському населенні (у нас молоді мало, літні люди переважають). Так, у 1990-х роках, коли українське суспільство почало зникати до вільних демократичних виборів, у практиці багатьох політичних сил можна було спостерігати намагання прихилити на свій бік молодь, закликати молодь прийти й проголосувати. Ці намагання були найвними із суто демографічного погляду, адже молодих виборців було приблизно удвічі менше, ніж пенсіонерів, і тому насправді для того, щоб перемогти на виборах, треба було агітувати старше покоління. Ця ситуація зберігається дотепер, а найбільш адекватною є орієнтація на осіб середнього віку, які мають за перевагу ще збережену енергійність молоді і вже набуту мудрість старости. (На президентських виборах 2019 р. молодь, мабуть, уперше проявила себе як активніша порівняно із середнім і старшим поколінням виборча сила, коли абсолютна більшість її голосувала за В. Зеленського).

Належить додати, що теперішня триваюча втрата українським суспільством молоді в демографічному розумінні – це величезна суспільно-історична проблема, ба більше, трагедія. Якщо відтік молоді з країни і зниження народжуваності продовжаться на тривалий час, то врешті-решт украї проблемним стане питання про те, хто має будувати український світ, бути його носієм у майбутньому.

Жіноче і чоловіче. Трактуючи психологічну стать як матрицю світобудови, Т. Титаренко (2003) описує жіночий і чоловічий світи. Важко навіть назвати таку сферу життя, яка не мала б жодного статево своєрідного забарвлення. Динамічний процес статевого самоусвідомлення Титаренко називає універсальною матрицею світобудови за чоловічим чи жіночим типом (с. 121–123).

В оцінці української свідомості й поведінки в статеворольовому та гендерному аспекті традиційно домінує зосередження на переважанні фемінінних рис над маскулініними. О. Донченко і Ю. Романенко (2001) визначають екзекутивно-жіноче начало як принципову характеристику української ментальності (с. 226–235). Така думка, імовірно, впливає з порівняння українців із сусідніми, більш «щасливими» народами. Згідно з багатьма оцінками, у ментальності українців переважають м'якість, лагідність, поступливість, залежність, пасивність, натомість їм бракує активності, рішучості, самостійності, наполегливості, домінування.

Якщо брати «вола за роги», то російсько-українська війна принципово змінила цю ймовірнісну ситуацію: українці зненацька, але під впливом конкретних обставин різко змаскулінізувалися. Це спонукає гадати, що насправді українська фемінінність – маркер якоїсь іншої риси. Найпевніше – прояв довготривалого браку колективної суб'єктності – історичної, національної, політичної, яка означала б здатність заявляти про себе, показувати себе, наполягати на своєму, домагатися свого. Те, що ці риси водночас трактують як маскулініні, можна вважати або за справді реальний зв'язок

маскулінности і суб'єктности, маючи на увазі, що фемінінність є менш суб'єктною, або що її суб'єктність має якийсь інший прихований характер, або що зв'язок маскулінности і суб'єктности є наслідком семантичної близькості їхніх ознак у соціальних уявленнях. Тобто маскулінність і суб'єктність можуть істотно відрізнятись, а проте в колективному відображенні їхнього змісту видаються близькими й подібними. В усякому разі українська фемінінність, яка справді могла б здаватися атрибутивною властивістю українського світу, на сьогодні великою мірою втратила цей статус.

Натомість український світ не втратив фемінінности, але набув яскраво вираженої маскулінности. Доречніше сказати, що маскулінні риси завжди були притаманні українцям, але за об'єктивних умов, які склалися, не мали змоги цілком вільно виявлятися. Позбавлений можливості діяти самостійно, визначати вектори розвитку і реалізовувати їх, український соціум змушений був відмовлятися від відповідних активностей, а водночас, будучи об'єктом зовнішніх трансформаційних впливів, намагався адаптуватися до них, щоб зберегти себе, тобто досягти певної внутрішньої стабільности. Українці трансформувалися наскільки мушили, але в решті сегментів свого простору зберігали те, що мали, чого досягли, що забезпечувало їхнє в міру можливе комфортне існування.

Якщо пов'язати маскулінність із боротьбою за свободу й незалежність, то українці протягом історії мали чимало таких сторінок. За історичною міркою, до 1991 р. українці цю боротьбу програвали не в розумінні конкретних битв, а як історичний результат тривалих змагань. Проте вони лягли в основу сьогоденних і майбутніх перемог, бо загалом на історичну перспективу українці мають перемогти. Тому обстоювання думки про атрибутивну фемінінність українців утрачає сенс. Сьогоднішні реалії спонукають радше вважати українців за вкрай маскулінну націю, як, до речі, про них почали думати ті сусідні народи, які співчують українським намаганням протистояти російській навалі. Зрозуміло, що така маскулінізація не могла постати з нічого,

відповідні риси були в глибинах колективної психіки українців, де «вичікували» на свій час.

До цього належить додати, що хоча маскулінні властивості етносу чи нації найвиразніше втілюються в поведінці чоловіків, це не дає підстав уважати, що тільки чоловіки реалізують маскулінні риси українського світу, а жінки – ні. У цьому відношенні український світ слід трактувати як бінарно-континвальну систему, де серед іншого можна виділити полюси маскулінності і фемінінності, а всіх носіїв українського світу – розмістити вздовж континууму, у різних ділянках якого перебувають і чоловіки, і жінки. Однозначно бінарного поділу тут немає і бути не може.

До речі, найпоширеніші символи України є переважно жіночого роду: Батьківщина, земля, хата, калина тощо. Можливо, це не є суто українською специфікою, імовірно, у більшості народів світу образ батьківщини пов'язаний з образом матері (хоча може бути підкреслене й чоловіче начало: англійське «motherland», але німецьке «Vaterland»). Принаймні загалом уявити Україну в чоловічому образі навряд чи вдається. Образ захисника України – так, він чоловічий, але сама Україна – це жінка.

Вище було зроблено висновок про найбільш продуктивну в розбудові українського світу позицію осіб середнього віку порівняно з молоддю і старшим поколінням. Наше дослідження позицій представників середнього класу в ціннісно-орієнтаційній сфері сучасного українського суспільства показало, що така позиція має гендерно розподілений зміст: жіночу роль можна окреслити як більш стабілізаційну (плекання й утривалення наявних цінностей), а чоловічу – як більш трансформаційну (підготовку до ціннісних змін та здійснення їх). Гендерний розподіл у такому разі відображає певні статистичні залежності, але сам зміст цих функцій визначає не стать представників середнього класу, а їхня загальна економічна та психологічна роль у суспільстві (Соціальна психологія..., 2016, с. 150).

4. Мовленнєві практики українського світу

Мова як модель руйнування і відродження. Про значення української мови в житті українців сказано й написано надзвичайно багато. Як писав О. Колісник (2012), мова є основною й універсальною знаковою системою передачі культури через покоління. Люди, які розмовляють різними мовами, неоднаково сприймають і тлумачать світ. Кожна спільнота у своїй культурі в ході історико-соціального розвитку виробляє імпліцитну картину світу. Мова містить у собі в закодованому вигляді неповторний ментальний образ світу (с. 70–81).

У межах цієї книжки серед іншого неодноразово йшлося про важливість мови у визначенні психологічних контурів і змісту українського світу. Значення мови розглядають у щонайширшому діапазоні – від цілковитої абсолютизації її як сакральної основи українського світу і душі до цілковитого заперечення самого існування мови або її потреби.

Видається очевидним, що заперечення чи знецінення української мови є знаряддям заперечення й знецінення українського світу як такого. Цю нібито очевидну істину часом піддають сумніву, доходячи до абсурдних положень про те, що Україна може і навіть повинна існувати без або майже без української мови, аж тоді вона досягне свого акме. Обстоювання ж української мови нібито тягне в минуле, в архаїку, заважає рухові вперед.

Для чіткішого висвітлення питання про зв'язок української мови і українського світу визначу три пункти. Перший: українська мова має бути безсумнівним атрибутом українського світу – можливо, не завжди абсолютним, але безсумнівним.

Коли йдеться про пов'язані з мовою літературні тексти та культурні явища, то вододіл здебільшого проводять між українською і російською мовою. Тут можна повторити неодноразово поставлені запитання: Чи слід уважати за українське явище твори Миколи Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки»,

написані по-російському? Чи правильно називати українськими російськомовні прозові та окремі поетичні твори Тараса Шевченка? Чи можна трактувати як українські пам'ятки давньоруської культури, написані тодішньою мовою, ще не зовсім українською? Чи є українськими ті релігійні пам'ятки з українських територій, що їх колись написали українські автори, але латиною? Якщо сьогодні вже з'являються англomовні українські письменники, то чи стають їхні твори частиною української культури, а якщо ні, то якої – англійської, американської?

Другий аспект, який тут слід зачепити, полягає в оцінці питомої ваги, критичної маси україномовного і неукраїномовного в просторі українського світу. Цю критичну масу, її обсяг ніхто не визначив, але напевно має йтися про переважну більшість україномовного – набагато більше, ніж половину, але, мабуть, і не 100%. Інтуїтивно можу запропонувати 75–80% як нижню межу того, щоб світ, який ми оцінюємо, можна було впевнено вважати за український.

Звідси прагматичне запитання: якщо в Україні є, наприклад, телеканал, у якому більшість передач іде мовою якоїсь національної меншини, чи є він у такому разі українським? Так, він цілком може бути українським, якщо крім нього у відповідному просторі є достатня кількість україномовних каналів, які сукупно із цим неукраїномовним заповнюють простір у належних пропорціях.

Або, наприклад, кількість шкіл із неукраїнською мовою викладання, як це було ще в Радянському Союзі і пізніше, уже за часів незалежності. Скільки в українських містах могло бути таких шкіл, якою могла бути їхня частка? Десять-двадцять відсотків? Бо якщо п'ятдесят, то це вже ставило під сумнів українськість освіти, яку здобувало юнацтво в цих містах або цілих регіонах. Скажімо, до 2014 р. майже всуціль російськомовна освіта в Криму не робила його російським у політичному розумінні, але істотно підважувала етнополітичну українськість.

Третій пункт – це те, що стан і розвиток української мови в багатьох відношеннях можна трактувати як модель стану й розвитку українського світу. Якщо український світ ототожнювати з українською мовою, то чому не можна

зробити цю аналогію жорсткішою і припустити, що процеси, які відбуваються з мовою та в мові, загалом віддзеркалюють процеси в українському світі.

Як один із можливих прикладів такого підходу можна розглянути аналіз українських прізвищ як індикаторів мовної картини світу, його особливого лексичного пласту, що є ментальним смисловим концептом, згустком культури у свідомості людини (Герасимчук, Нечипоренко, 2018). Ба більше, якщо захопитися такими аналогіями, то в етимології кожнісінького українського слова можна шукати закладений у ньому психологічний контекст. Проте аналізувати всі українські слова було б марною справою, тому я вдався до аналізу певних особливостей, які проявляються в сучасному українському мовленні і відображають його проблемність, порушення або зміну семантики слів, що виникають під впливом інформаційних, комунікативних і політичних процесів, найбільше пов'язаних із ментальною і семантичною русифікацією та свідомими чи несвідомими намаганнями їй протидіяти.

Інтелектуальний розподіл сфер життєдіяльності. Сучасне становище української мови відображає вкрай важливий аспект загального стану української ментальності, культури тощо, який можна назвати деінтелектуалізацією. У тривалих історичних умовах колоніального статусу України й українців, домінування російської мови й культури, етнонаціональних інтересів Росії і росіян (Боряк, 2015) відбулася деукраїнізація інтелектуальних сфер життєдіяльності та деінтелектуалізація сфер україномовних.

Навпаки, на різних історичних етапах не було повноцінної українізації інтелектуальних та інтелектуалізації україномовних сфер. Українцям, які, як і кожний етнос чи нація, потребували розвитку власних інтелектуальних сфер свідомості, нав'язували відповідні змісти в російськомовному оформленні, які йшли з Росії або формувалися в самій Україні, але по-російському. Відтак відбувалася мовна, а за нею й ментальна русифікація українського світу і, далі за цим, його деукраїнізація.

Деінтелектуалізований український світ ставав дедалі більш уразливим на русифікаційні впливи. Відповідних прикладів можна навести безліч, але тут обмежусь одним дуже показовим. О. Гордійчук (2014) здійснила семантичний аналіз прикладного матеріалу сучасного «Українського правопису» – мало який текст можна вважати за більш український. І що ж виявила авторка аналізу? Два мікрообрази українського світу: один світ традиційний з акцентом на рустикальність, другий відображає урбаністичну дійсність, але радянізовану. Тобто в таких мікрообразах зафіксовано проблему, про яку, зокрема, ішлося в попередньому розділі про сільське і міське: сільське легко й звично поєднується з українським, натомість міське потребує російсько-радянського посередництва, російсько-радянських важелів прилучення до нього українського.

І знову згадаймо вищеописані типові образи більш українського і більш російського – відповідно, сільську малописьменну бабусю і міського юнака-інтелектуала. Подолання цього стереотипного уявлення, в основі якого лежить відображення тривалої колишньої, але дотепер наявної української дійсності, – це завдання, яке стоїть перед українцями, але якого багато хто, залюблений у традиційне і схильний саме в ньому вбачати апотеоз українськості, не бачить і не визнає. Це те завдання, яке особливо дратує ворогів українізації українського світу, бо саме в ньому, свідомо чи інтуїтивно, вони вбачають основну загрозу домінуванню всього російського.

Мовні деформації українського світу. Є численні приклади деформації українського мовлення під впливом російської мови. У змісті цих деформацій можна вбачати істотні аналогії або зі спотвореннями українського світу (чи не найбільш знаковий приклад – «в Україні» і «на Україні»), або з браком тих потенційних складових, які повинні були б сформуватися, але цього не сталося через вплив «руссава міра». Тобто можна говорити про два типи негативних наслідків для формування українського світу за мовним зразком: коли якісь його сегменти були сформовані, а потім деформовані, або ті, що мали б

сформуватися, не з'явилися. Й одні, і другі сукупно зумовили прояви недостатності й упослідженості українського світу.

Поширений, але малоусвідомлюваний приклад цього – надмірне семантичне підсилення. Позаяк україномовні слова й вислови самі українці в багатьох випадках сприймають як не досить вагомі, психологічно неглибокі, простакуваті, то для набуття ними значущості й глибини їх треба сильніше акцентувати, надавати їм більшої семантичної виразності. Через це слова, які здаються надто простими, замінюють на більш «вишукані».

Наприклад, там, де досить було б сказати просте слово «треба», говорять нібито більш вагоме «потрібно», замість «дати» вживають «складніший» термін «надати». Цілі дискусії викликає вживання висловів «по-українськи» та «по-українському», щодо яких велика частина мовців має сумніви (або якраз їх не має), вимагаючи завжди і всюди вживати зворот «українською мовою», не «говорити по-українському», а тільки «розмовляти українською мовою», що з філологічного погляду не є виправданим.

Таку надмірну академізацію мовлення найбільше засвоюють зі школи, із телебачення тощо. Мовці намагаються творити такий собі гіперукраїнський дискурс, який не повинен бути близьким до побутово-розмовного, а навпаки, бути відірваним від нього, піднесеним та абстрактним. Їм здається, що вживання семантично підсилених слів і зворотів забезпечує потрібне піднесення рівня абстрагування висловлюваного змісту.

В основі цієї хибної позиції лежить неспростовний дискурсивний факт. Часто-густо одну й ту саму фразу, сказану по-українському чи по-російському, де значення слів «стовідсотково» збігаються, але вимовлену однією чи другою мовою, сприймають по-різному. Сказане по-російському породжує дискурс, як правило, більш абстрактний, культурно насиченіший, психологічно глибший. Точнісінько ця сама фраза по-українському звучить знижено, простіше. Тому намагання мовців надати україномовним текстам змістовно та емоційно вагомішого звучання спонукає їх обирати сильніші акценти, інтонації, слова.

Як на мене, ця потреба почасти породила таке відоме в українській культурі явище, як поетичне кіно. А. Пащенко (2012) зазначає, що українське поетичне кіно виникло як своєрідний опір культурній політиці СРСР, коли висока образність тодішніх українських фільмів перешкоджала повному контролю за наповненням стрічок.

Намагання українських митців творити українське кіномистецтво – прояв української культури, що заслуговує на всебічне схвалення, – було водночас відображенням певної семантичної беспорядності. Ця беспорядність випливала з усвідомлення або інтуїтивного відчуття, що для досягнення належних змістових чи емоційних ефектів потрібні сильніші засоби вираження українською мовою порівняно з російською. Тому й намагалися «збагатити» україномовні тексти додатковою поетикою, прагнули надати висловлюванням і діянням героїв емоційної ваги, що, як здавалося, робило тексти й події більш значущими. Якщо це так, то існування українського поетичного кіна виконало важливу семантичну, а ще більше ідентифікаційну функцію, до певної міри задовольнивши культурно-ідентифікаційні потреби принаймні частини суспільства та сконструювавши важливий етап розвитку української культури, заповнивши в ньому істотну прогалину.

Наступний приклад мовної деформації, якому можна знайти аналогії в деформації українського світу, має більш негативний зміст. Він полягає в семантичному збідненні або й вимиванні з ужитку багатьох українських слів. О. Тулузакова (2015) зазначає, що багато питомо українських слів вийшло з активного фонду за мовної політики 1930–1980-х рр. через відмінність від російського фонетичного чи графічного оформлення. Таку лексику або вилучали в директивний спосіб, або пасивізували під впливом загальної тенденції уникати слів, характерних для української мови.

Особливо це проявилось в разі перекладу багатозначних російських слів, які в українській мові мають по кілька відповідників, що їх треба вживати залежно від значення й контексту. Це, наприклад, такі слова, як уходить (іти, іти собі, іти геть, тікати, сходити, виходити, відходити, покидати, подаватися),

привлекать (приваблювати, залучати, притягувати), любимый (любий, улюблений, любий, коханий), заключение (закінчення, висновок, укладання, ув'язнення), отношение (відношення, відносини, ставлення, взаємини, стосунки) та ин.

У цих та силі-силенній подібних випадків спрацьовує тяжіння до російськомовної семантики, коли у відповідь на актуалізацію потрібного значення впливає російське багатозначне слово й український мовець намагається знайти тільки один якомога ближчий за змістом або найподібніший за звучанням український відповідник. Позаяк це можливо лише в окремих випадках, а в решті треба вибирати відповідне за значенням українське слово з-поміж кількох, то відбувається цікавий негативний процес: у когнітивному просторі мовця утворюється одна семантична одиниця, відображена лише в одному найбільш подібному до російського слові. У процесі мовлення, коли контекст вимагає іншого, більш специфічного значення, автоматично актуалізується той семантичний зміст, що дублює російський, але нібито по-українському.

Звернімося ще раз до слова «отношение». Часто цей важливий психологічний термін передають словом «відношення» або «відносини». Обидва ці слова не мають власне психологічного змісту: перше – це радше математичний і філософський термін, а друге – політичний, економічний тощо. Вплив російськомовної семантики проявляється в тому, що українські слова підганяють під російські, і тому слову «отношение» має відповідати схоже на нього «відношення», а решта варіантів видається зайвими, оскільки нібито немає значень, які ці слова відображають, бо ж у російській мові їх не видно, хоча насправді ці значення є. Коли мовець усвідомлює потребу розрізнати ці значення за допомогою вживання різних українських слів, то через брак досвіду такого вживання відбувається плутанина, на яку полюбляють звертати увагу філологи.

Якщо застосувати цю аналогію до українського світу, то отримаємо феномен спрощення уявлень про світ. Семантичний зміст, який є в «русском

міре», колективна свідомість майже автоматично переносить в український світ і, по-перше, має потребу, щоб явище, яке є в російському світі, існувало й в українському, а по-друге, тих явищ, які є в українському світі, але не мають аналогів у російському, не помічає або прив'язує до явища, узятого з «русскава міра».

Певну аналогію цього можна вбачати в ступені ерархізації влади та її місці в суспільстві в «русском міре», де ця ерархія є одним із визначальних принципів самого його існування. В українському світі благоговіння перед владою є істотно слабшим (недарма біблійний вислів «всякая власть от Бога» ми набагато частіше чуємо по-російськи, ніж по-українськи). Історично українці були переважно позбавлені власної влади, а тому мають більшу варіативність уявлень про те, якою влада повинна бути, краще розвинену здатність більш відсторонено оцінювати владу, зокрема, демократичну чи тоталітарну.

Оцінюючи відповідні наслідки російських впливів, можна припустити, що представники багатьох політичних сил в Україні у разі приходу до влади «по-російському» мріють про посилення її авторитарного характеру, принаймні на більш-менш тривалий період, для утвердження своїх ідей. Навіть якщо ці ідеї спрямовано проти торжества «русскава міра» в Україні, то в самому характері їхнього владного утвердження зберігаються істотні аналогії з його природою.

Наступний семантичний приклад набагато поширеніший: коли одному російському слову відповідають два українські з різним значенням. Тут має місце той самий ефект, що українські мовці несвідомо намагаються підігнати свою семантику під російську, відтворити її в українському мовленні. А відтак замість двох слів, яких слід уживати залежно від контексту, віддають перевагу постійному вживанню одного з них, спотворюючи його зміст і збіднюючи україномовну лексику. Ось лише короткий перелік слів, що їх звичайно використовують у науково-психологічних текстах, де в наведених парах перше слово є надмірно розширеним за своїм значенням, а друге – неслухно витісненим: особистість і особа, свідомість і притомність, здібність і здатність,

суспільний і громадський, родина і сім'я, образати і кривдити, звичний і звичайний, загальний і спільний, неочікуваний і несподіваний, коливатися і вагатися, змістовний і змістовий, інший і другий, військовий і воєнний, малюнок і рисунок.

Яскравим прикладом може бути розрізнення російського слова «общественный» в українській мові як «суспільний» і «громадський», що не одне й те саме, бо суспільне – це соціальне, а громадське – публічне, ці слова розрізняють суспільство і громаду – розрізняють чіткіше, ніж однокореневі російські «общество» і «община». Тут доречно звернути увагу на порушення питомої української семантики в назві популярного телеканалу «Суспільне». Коли виникла ідея перетворити державне телебачення на недержавне, йому дали саме таку назву, що за суттю неправильно. Ідея, яку було втілено, означала, що слід створити щось не приватне і не державне, а таке, що належить громаді, людям, тобто власне громадське. Натомість суспільне охоплює й громадське, і приватне, і навіть державне – усе те, що є в суспільстві.

Наслідки неререфлексованого калькування російськомовної семантики, перенесення його в українську мову шляхом простого перекладу показують ось такі, часом безглузді приклади: «велике дякую», «попереджати небезпеку», «нанести удар», «переслідувати мету», «користуватися авторитетом», «відволікати увагу», «приймати участь», «дурний смак». А ще плутають і міняють граматичний рід (біль, собака), однину і множину (гойдалка, двері), узгодження відмінків (навчатися чого, а не чому; згідно з чим, а не чого), ступені порівняння прикметників і прислівників (найбільше, а не більше за все; найкращий, а не самий кращий) тощо. І прикладів таких не десятки, а сотні й тисячі. Сукупно весь цей масив перенесень руйнує мовний простір українського світу.

Ще одну аналогію між мовними і ментальними деформаціями можна простежити в перенесенні гендерних стереотипів із «русськава міра» в український світ. Однією з відмінностей між цими світами є домінування чоловічого статусу над жіночим у російському світі і відносно більша

рівноправність чоловіків і жінок в українському. Наприклад, якщо росіянин бере дівчину «в жёны», тобто як іще одну до кількох, яких він уже має, то українець бере її «за дружину» як лише одну. Перевагу маскулінності часто-густо переносили з російського світу до українського, хоча назагал український світ тяжіє до виразнішого акцентування жіночого начала. Звідси й більша наявність мовних фемінітивів, активне повернення яких тепер відбувається.

Наступна особливість полягає в рівні й способі абстрагування. У російській мові цей процес дещо частіше відбувався в такий спосіб, що слова з конкретним змістом поступово набували більш абстрактного значення, через що одне й те саме слово могло мати конкретніший або абстрактніший зміст. Зрозуміло, що такі самі явища є й в українській мові, а водночас на позначення більш конкретного змісту часом уживали одне слово, а більш абстрактного – інше. В українському мовленні, а отже, і світі окремі явища підлягають чіткішому розрізненню за своїм конкретним і абстрактним змістом, як, наприклад, ціль і мета, коливання і вагання. А взагалі унікальним є розрізнення в українській мові закінчень -а і -у в родовому відмінку деяких іменників чоловічого роду з різним значенням: акта і акту, апарата і апарату, бала і балу, знака і знаку, стола і столу та ін.²¹, де перше слово з пари звичайно означає матеріальний предмет, а друге – абстрактне явище.

Часто-густо за певну проблемність української мови вважають обмежене вживання активних дієприкметників аж до цілковитої відмови від них (Шведова, 2020), убачаючи в активному використанні їх перевагу російської мови. Насправді тут має місце семантична перевага української мови. Річ у тому, що активні дієприкметники в російській мові містять два значення – дію і стан, які нечітко розрізняються. В українському мовленні якраз навпаки, їх слід розрізняти. Коли йдеться про дію, що відбувається в описуваній момент або розтягнута в часі, можна і треба вживати як окремий термін активний дієприкметник, як-от: існуючий, триваючий, виникаючий тощо. А коли мова

²¹ *Український правопис.* (2019). Київ: Наук. думка, с. 117–118.
<https://drive.google.com/file/d/1p0moU61Yrg4RskpJYTljxkiAa5vrd0mM/view>

про стан або властивість, то належить удаватися до різних засобів вираження – через прикметник (видатний, наявний), іменник (мовець, завідувач, митець-початківець, лікар-куратор), прислівник (ідучи, розмовляючи) тощо.

Ну, і найбільш очевидною зміною в українському мовленні під впливом російського є неререфлексоване калькування російських слів, зворотів, образів, перенесення їх в український мовний простір. За причину цього звичайно вважають те, що українській мові нібито бракує певних слів або зворотів на позначення тих чи тих явищ і процесів. Вочевидь причина в іншому: уживання їх у російськомовному оформленні було частішим та інтенсивнішим (як про це, наприклад, ішлося вище про деінтелектуалізацію). Російськомовний вислів звучав гучно й наполегливо, а україномовний – набагато рідше, і поступово український варіант вимивався зі свідомості, а натомість утверджувався російський.

Далі, коли особа хотіла висловитися по-українському, їй треба було докладати зусиль, пригадувати, звертатися до словників і т. ін., проте в поточному мовленні набагато простіше було вжити російський термін чи вислів або їхню українізовану кальку з російської. Власне, так утверджувався і й поширювався «суржик». Суржик у мові призводив до суржику в мисленні та свідомості, а далі й у ціннісній сфері, надаючи врешті-решт українському світові не зовсім українського характеру, а роблячи його розмито-двоїтим українсько-російським. Такий суржиковий стан ментальності та загалом суспільства становив і дотепер становить важливу прикмету, а часом навіть атрибут українського світу.

Із цього стану теоретично існували три варіанти розвитку. Перший – це триваюча русифікація, дедалі більше забування всього українського і перехід до російського, надання йому переваги, прийняття як свого – це те, свідками й учасниками чого ми були протягом багатьох років аж дотепер.

Другий, протилежний, варіант розвитку – процес українізації, якому зараз надає перевагу більша частина суспільства. Цей процес має більш радикальні і більш ліберальні підваріанти, проте кожний із них передбачає наполегливу

відмову від російськомовних складових українського світу, а надто тих, які показують явну належність до «русськава міра».

Важче з тими, які замаскувалися, великою мірою ввійшли в українське мовлення й мислення, набули переконливого вигляду як суто українські ознаки й властивості. Звідси – третій варіант, що, мабуть, психологічно найлегший для реалізації, хоча на свідомому рівні навряд чи цінований, – формування суржикоподібного українського світу, в основі своїй українського, але багато в чому українсько-російського, у якому все те, що було або є власне російським, уже сприймають як своє чи, принаймні, не зовсім чуже.

Чимало яскравих прикладів такого світосприймання дає перейменування населених пунктів, коли переважна більшість мешканців опирається новим або відновленим топонімам. Прихильність до звичного як уникання зайвого дискомфорту є зрозумілою, хоч і невиправданою з ментального погляду. Нерідко-бо ті самі громадяни, які щиро вважають себе за свідомих українських патріотів, не хочуть міняти назву свого міста чи села навіть попри її виразну російськість або радянськість.

Щонайменше кілька десятиріч заклопотані з чистоти мови українці задумувались над адекватним відтворенням російського привітання «С наступающим Новым годом!». Менш прискіпливі говорили «з наступаючим», не переймаючись тим, що Новий рік нікуди не наступає (а настає) і що тут недоречним є вживання активного дієприкметника на -юч. Аж нарешті вигадали говорити «з прийдешнім» і полегшено зітхнули. Насправді-бо це лише калькування російського звороту, яке не має сенсу, бо здавна існують власне українські форми привітань: «Щасливого Нового року!», «З передсвятком!», «Веселих свят!» тощо. Але для їхнього вживання потрібно зробити когнітивне зусилля і вийти за межі російської семантики.

Лише долаючи нехіть мешканців та місцевої влади вдалося відновити таку симпатичну історичну назву, як Горішні Плавні – замість колишнього Комсомольська. На жаль, не вдалося зробити цього самого з перейменуванням Іллічівська на Бугові Хутори, погодившись на банальний Чорноморськ.

Відверто російські назви Южне і Южноукраїнськ лише переклали на українську мову – Південне і Південноукраїнськ – замість відновити чудові історичні назви Порт-Аненталь і Гард. У такому рішенні збіглися поклади мешканців цих міст і більшості українських парламентарів.

Ще глибше суть русифікації ментальности відображено в заміні не слів і зворотів, а більш складних лінгвістичних конструкцій. Особливо показовою є деформація прислів'їв і приказок. Шанс бути збереженими в активному мовленні мали лише ті українські прислів'я й приказки, які відображали контекст часто повторюваних або надто значущих ситуацій і яким не було прямих відповідників у російській мові (на зразок «Не мала баба клопоту та купила поросся», «Не спіши поперед батька в пекло»). Другий варіант збереження – це коли прислів'я й приказки є цілком аналогічними і легко й подібно відтворюються що українською, що російською мовою (як-от: «Що посієш, те й пожнеш», «Під лежачий камінь вода не тече»).

Натомість величезний масив прислів'їв і приказок, які функціювали в культурному просторі російською мовою, україномовні споживачі засвоювали й відтворювали в російськомовному варіанті. Часом їх намагалися українізувати, перекласти, якщо це легко вдавалося, і ці прислів'я-приказки набували нібито українського вигляду, хоча за своїм походженням були суто російськими. Варто звернути увагу на недолугий переклад відомого побажання «з легким паром» (дослівний переклад якого мав би звучати «з легкою парою»), що має милий, але малознаний український відповідник «доброго здоров'я помившись».

Засвоєння російських конструкцій як українських, по-перше, утверджувало модель наближення україномовного простору до російського, його деформацію та переструктурування за російськими лекалами, а по-друге, позбавляло потреби знаходити й використовувати питомо українські форми й змісти, розвивати український світ як оригінальний і самодостатній.

Наявні в українській мові змістові лакуни – явище цілком нормальне. Вони є в будь-якій мові і, як правило, стають помітними, усвідомлюваними тоді, коли мовці перебувають під впливом інших мов, де на ці лакуни є мовні

позначення. Українська мова «відкривала» свої лакуни у відповідь на віддзеркалення російськомовної семантики: коли в російській мові є слово на позначення певного явища, а в українській мові його бракує. Такі випадки, звісно, трапляються, і зіставлення відповідних понять спонукає думати, що українська мова не досить розвинена.

Я назвав цей феномен ефектом олії²². Чому? Ось у російській мові є слова «сир» і «творог», які мають відмінне значення, а в українській і те, і те – «сир». Відтворення російськомовного контенту в українському мовленні увиразнює брак слова «творог» в українській мові. (Утім, на позначення відповідного поняття вживають додаткові визначення – сир м'який, білий, кисломолочний).

Дещо подібне можна сказати про слово «олія», якого немає в російській мові. Ми знаємо, що олія і масло – це різні речі (можемо додати ще й мастило), а в російській мові це все «масло». Так само, як українська мова використовує різні уточнення слова сир, у російській на позначення олії говорять «постное, жидкое, растительное масло». Важливо, що для російськомовного мовця тут немає жодної вади чи браку чогось, він сприймає ці поняття як звичайні й натуральні і не бачить у цьому проблеми – але бачить її в браку слова «творог» в українській мові.

Можна навести й більш абстрактні приклади. Російський психологічний термін «сознание» має два українські відповідники – свідомість (вища форма психічної активності) і притомність (активний стан свідомості), що зовсім не одне й те саме. Також і «одиначество» – це й самотність (внутрішній суб'єктивний стан), й самотність (об'єктивна відсутність інших людей поруч). Якщо первинним є повноцінний україномовний контент, то в разі перекладу на російську мову ці її вади можна легко помітити. Проте саме через домінування російськомовного оформлення різних змістів, які здебільшого становили поняттєву основу контексту, а україномовні були їхнім відтворенням, категоріяльні лакуни української мови ставали помітними, а російської – ні.

²² Васютинський В. О. (2004). «Ефект олії» в українській психологічній термінології. *Мова і культура*. Київ: Видавнич. дім Дм. Бураго, вип. 7, т. 1, с. 329–335.

Так і формувалася тривала й тверда впевненість у тому, що саме російськомовне відображення дійсності є найбільш правильним і досконалим. Це наївне переконання міцно засіло в масовій свідомості росіян, а в процесі тривалої взаємодії з ними та перебування під їхнім впливом перекочувало у свідомість багатьох, ба, більшості українців. Переваги російської мови виявляються помітними, звичними, безсумнівними, натомість переваги української, коли її категоріяльна система повніше й глибше відображає ті чи ті аспекти дійсності, залишаються невиразними, не відрефлексованими масовою свідомістю.

Узагальнюючи психологічний зміст того, як російський світ переинакшує український, підганяючи його під свої стандарти, варто зосередитись на нарцисичному самоприписуванні особливої духовности, що дуже притаманне adeptам «русскава міра». У цьому світі багато сказано й написано про те, що росіяни, Росія, усе російське є носіями найбільшої, найкращої і виняткової духовности в сучасному світі. Говорячи про зміст духовности, найчастіше виділяють моральність і релігійність, але ж немає об'єктивних даних, крім самооцінних вихвалянь, що росіяни є особливо моральними чи релігійними. Проте таке самовихваляння винятковою духовністю задовольняє істотні потреби їхнього колективного самоствердження.

Якщо мати на увазі зміст і розвиток українського світу як дзеркальне відображення російського, то доречною мала б бути свідомо відмова од відтворення фальшивої декларованої нарцисичної духовности. Натомість нерідко трапляється, що прихильники українського світу також удаються до подібного способу самоствердження. Безумовно, прагнення високої духовности – явище позитивне, але тоді, коли воно спирається, наскільки це можливо, на об'єктивне визначення власних чеснот і, що, либонь, важливіше, спрямовує на практичне самовдосконалення, а не на самозакохливе приписування собі духовних переваг над іншими народами.

Семантична ригідність і сковування в традиційність. Семантична ригідність – схильність жорстко дотримуватися засвоєних значеннєвих конструктів і нездатність або нерозуміння потреби семантично перебудуватися – поєднує два аспекти. З одного боку, суто україномовний, який відображає традиційний український світ, утримує мовців у його межах, не дає їм відчутти потребу міняти й розвивати цей світ, його сегменти, нехай і дуже традиційні, як власне українські. Бо тут до цього додається другий аспект: оскільки з боку «русскава міра», із російської мови надходила більшість потрібних форм, то залишалося їх прийняти, засвоїти, доповнити ними початково українські традиційні форми, тобто піддатися на русифікаційні впливи.

А згодом відбувається обернена реакція. Коли людина використовує українську мову, надає їй перевагу, ухиляється від російськомовних значень, то мимоволі мислить лише звичними формами, не маючи у своєму арсеналі більш сучасних, розвинених зразків українською мовою. Життя підкидає безліч таких прикладів, коли, перебуваючи в україномовному контексті, носії українського світу автоматично звужують своє бачення, розуміння, міркування до традиційних форм, змістів і сфер. Вони ніби сковують у традиційність, при цьому не помічаючи, що з ними відбувається. А якщо нові, нетрадиційні змісти було опановано по-російському, то в разі намагання вийти в більш інтелектуальні сфери це погано вдається робити по-українському – не тільки в мовному відношенні, а й загалом у ціннісно-смісловому, але набагато легше – по-російському.

Колишнє життя давало безліч прикладів того, як українські митці розвивали різні жанри літератури й мистецтва, використовуючи то українські, то російські тексти. І майже завжди виходило знову те саме: коли йшлося про щось традиційне, то воно було україномовним, а коли створювали дещо новаторське, то автоматично робили це російською мовою. Навіть усвідомлюючи цю проблему, більшість авторів не намагалася змінити ситуацію, а йшла за звичною семантикою. Як сказав один знайомий театральний режисер

про своїх молодих колег: розумні сучасні хлопці й дівчата, але виходять на сцену і починають «варити борщ».

Наведу ще один приклад із мого особистого досвіду, коли на початку 1990-х років я спілкувався з однією вельми заслуженою вчителькою української мови. Дізнавшись, що я психолог, вона взялася поговорити на психологічні теми і раптом перейшла на російську мову: їй бракувало володіння україномовною психологічною термінологією! Можна лише сподіватись, що сьогодні таких учительок є набагато менше, а проте ця проблема залишається у свідомості багатьох носіїв українського світу. Ми по-різному виявляємо неспроможність висловити складні думки по-українському, пояснити життєві явища та розв'язати виникаючі проблеми засобами, які нам забезпечує належність до українського світу.

Семантична норавливість і хибний нуризм. Свідомо чи інтуїтивно, дедалі більше українців намагається позбутися описаних наслідків російських впливів у мові і загалом у житті. Поряд із позитивними проявами таких намагань мають місце негативні явища, коли, наприклад, бажання звільнитися від російськомовної семантики призводить до відмови від цілком українських за походженням і змістом слів у тих випадках, коли вони схожі на російські, коли складається враження, що ці слова й не були українськими, а прийшли з російської мови. (Хоча насправді було здебільшого навпаки, адже саме українська мова лягла в основу формування російської).

Як приклади можна навести дедалі частіше уникання схожого на російське слова «говорити» (це не те саме, що мовити або казати) та похідних від нього «говоріння» (не те саме, що мовлення), «договоритися» (не те саме, що домовитися), «переговори» (не те саме, що перемовини); уживання таких нелогічних висловів, як «військовий час» або «військовий стан», бо «воєнний» звучить надто схоже на російське слово; витіснення слова «сім'я» і повсюдну заміну його на «родину» (хоча це не повні синоніми). Виходить, що дещо цілком українське сприймають як російське і тому намагаються від нього

відмовитися – усупереч логіці і фактам. Окремо хочу прокоментувати вживання слів сім'я і родина. В українській мові маємо ці два слова з дещо різним значенням. Як зазначав Б. Грінченко, сім'я – це аналог російського «семья», а родина – це «родня, семейство»²³, тобто широка, а не ядерна (батько, мати, діти) сім'я. Та ж і Тарас Шевченко писав «в сім'ї великій, в сім'ї вольній».

Ще один аспект володіння українською мовою відображає ступінь і спосіб залучення до українського світу: ідеться про активне і пасивне володіння. Люди, які володіють мовою активно, не мають проблем із її сприйманням і розумінням. Натомість ті, хто володіє українською мовою пасивно, а це переважно російськомовні особи, часто мають ілюзію вільного володіння через те, що розуміють практично все, що чувають або читають. Натомість коли виникає потреба активно формулювати й висловлювати думки по-українському, вони якраз і стикаються з власною неспроможністю робити це ефективно. Вище йшлося про те, що інколи такі особи трансформують свою неспроможність в ідеологічну нехоть до української мови, перетворюють на світоглядну позицію, спрямовану проти українізації, на знецінення потреби ставати більш україномовними для себе особисто і для суспільства загалом.

О. Тулузакова (2015) пише про вимивання з активного використання слів, що характерні насамперед для усного мовлення, оскільки за радянського часу писемна форма значно переважала над усною. У нашому дослідженні мовних уподобань студентської молоді було виявлено, що з-поміж різних аспектів володіння мовою – говоріння, читання, письма та авдіювання (сприймання на слух усного мовлення) – найлегшим було слухання радіопередач, тобто цілком пасивне сприймання голосного тексту. Натомість найважчим виявилось вільне

²³ Грінченко Б. *Словарь української мови* [у 4 т.], Київ: Вид-во АН УРСР, 1958–1959, т. 4: Р-Я, с. 28, 127. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002978

імпровізування під час виголошування заздалегідь не підготованої промови перед аудиторією²⁴.

Крім того, склався такий собі тематичний «репертуар» україномовних текстів, сприймання або виголошування яких частіше траплялося в повсякденному досвіді молоді з російськомовного середовища. Ця тематика виявлялася більш звичною, а тому й спілкуватися на відповідні теми було легше.

Тут можна виділити три дискурси, які відображають ті сторони українського світу, що найбільше привертають до себе увагу, – як позитивну, так і негативну. Перший – етно побутовий, який стосується до колишнього життя українського села, українських народних пісень та обрядів, найчастіше західної та центральної України. Він показує такий собі знижений рівень українського світу, позитивне ставлення до якого полягає в замилюванні з простоти, архаїки, сільської ідилії. Негативний аспект полягає в тому, що таке «типово українське» можуть сприймати і як примітивне, застаріле, нецікаве, а якщо цікаве, то лише як відображення етнографічно-історичного минулого, не сучасного, сьогодні вже не потрібного. Або потрібного лише для ностальгічних споминів: наприклад, коли російськомовні внуки з міста згадують, як вони їздили «на все лето к бабушке в село», потайки радіючи, що не повторюють сільського життя своєї бабусі.

Другий дискурс охоплює войовничо-патріотичну тематику включно з націоналістичною, де йдеться про різні етапи й форми боротьби за Україну, про сприймання патріотичного змісту українського світу, який треба захищати від зазіхань «руссава міра». Загалом цей дискурс різко посилюється під впливом російсько-української війни як позитивний патріотичний з українського погляду і ворожий «нацистсько-фашистський» – із російського. Найвиразніше він проявляється в уявленнях про такі історичні явища, як мазепівщина,

²⁴ Васютинський, В. О. (2010). Моніторинг ставлень студентської молоді до україномовного спілкування: організація і результати дослідження. *Підвищення престижності україномовного спілкування в студентському середовищі: досвід, проблеми*, зб. наук.-метод. матер., Київ: Міленіум, с. 5–40.

петлюрівщина, бандерівщина – у різних варіантах їхнього позитивного і негативного сприймання.

Позитивного – як священної війни за національне визволення, особливо якщо немає конкретної вимоги до самої особи визначатися з власною участю в захисті, участю не ментальною чи вербальною, а практичною, пов'язаною з військовою активністю, загрозами життю, безпосередньою потребою воювати. Якщо така потреба настає в житті людини або її близьких, свідками чого ми зараз часто стаємо, то сприймання патріотичного дискурсу може істотно змінитися. Він стає не таким аж привабливим, лякає і спонукає до пошуку виходу із ситуації таким чином, щоб, не відмовляючись від патріотичних поглядів, виправдати свою пасивність і втечу.

Негативне сприймання здебільшого постає у вигляді тривало нав'язуваного образу жорстоких українських націоналістів-різунів, головною метою яких було винищення всього, що суперечило «псевдопатріотичним» прагненням нібито борців за волю України. Ну, і, зрозуміло, що для осіб антиукраїнських і проросійських цей дискурс є первісно ворожим, неприйнятним, таким, що не заслуговує ні на повагу, ні на визнання.

Третій україномовний дискурс можна назвати офіційним. Він існував і за радянських часів у поміркованих прорадянських формах тодішньої влади, освіти, провінційного громадського життя, а потім, від 1991 р., активно розвивався й поширювався в умовах незалежності, коли українська державна влада стала переважно україномовною, так само дедалі більш україномовною ставала освіта.

Легше й швидше ці процеси відбулися в Західній Україні, повільніше, але виразно йшли в центрі і складнішими були на півдні й сході. У російськомовному середовищі найбільше утвердилася приблизно така (адекватна, якщо не вдаватися в деталі) позиція: нехай усе буде по-українському – школа, університет, телебачення, масові заходи, діяльність органів влади, тільки не зазіхайте на моє приватне спілкування, нехай воно залишається російськомовним, нехай я сам вирішую, якою мовою маю спілкуватися в

особистому житті. Отож російськомовні мешканці великих міст півдня та сходу продовжували спілкуватися по-російському, але, наприклад, дедалі частіше віддавали дітей до україномовних шкіл. Така позиція була важливим показником того, якою вони бачили Україну в майбутньому: переважно (насамперед офіційно) україномовною. І це був той компроміс, що міг погодити позицію російськомовних громадян та офіційної влади, яка пропагувала і, хоч і непослідовно, наполягала на українізації.

Цікавий аналіз безконфліктного поєднання загальнонаціональних і регіональних мовних інтересів в Україні зробив ірландський дослідник А. Polese (2018). Він описав взаємодію української і російської мови в Одесі, убачаючи синергію, породжену конкуренцією між місцевим і національним нарративами. На його думку, українські еліти, держава та її інституції «уявляють» націю більш громадянською, будують національний нарратив для всіх регіонів країни. Проте цей нарратив іноді контрастує з місцевими реаліями, ситуаціями, ідентичністю. Якщо держава пропонує політику, не примушуючи чи не контролюючи, якою мірою громадяни підкоряються їй, а громадяни створюють враження, що підкоряються офіційному дискурсу, не обов'язково приймаючи його завжди і скрізь, тоді всі здаються задоволеними. Ця комбінація еластичних правил і обмеженого контролю дає змогу місцевим діячам почуватися відносно вільно і полегшує прийняття української ідентичности, що ґрунтується на відносно гнучких кордонах і маркерах.

Російська воєнна агресія різко вплинула на позицію більшості російськомовних громадян і змінила її на користь прихильності до українізації. Це зачепило насамперед патріотичні складові масової свідомости, посунувши їх у бік прийняття націоналістичного протиставлення всьому російському. Водночас набагато сильнішою стала підтримка або, принаймні, згода на українізацію освіти, культури, інформації тощо.

Помітнішим стало прийняття української мови й на побутовому рівні. Чимало російськомовних громадян перейшло або зробило спробу перейти на україномовне спілкування в приватному житті. Частина зробила це ще раніше,

частина – уже під впливом російської агресії. Деякі з них робили таку спробу, маючи ілюзію, що це буде неважко, але через реальні труднощі зміни мови лише почасти перейшли на українську, а почасти відмовилися від цієї спроби. Частина до таких намагань не вдавалася, але позитивно сприймала українізацію інформаційного простору, публічних осіб, свого оточення, дітей і внуків, заохочуючи їх до цього. Така зміна мовних постав стала чи не найочевиднішим соціально-психологічним ефектом російської воєнної агресії проти України (Белей, Ровняк, 2023), ефектом, протилежним тому, на який сподівалися росіяни на чолі з Путіним.

Для частини російськомовних громадян існує ще й проблема порушення їхнього звичного життя, у якому важливе місце посідало активне споживання російськомовного розважального продукту. Із соціально-психологічного погляду залучення до російськомовного нехай тільки розважального простору містить небезпеку втягування людей у проросійський дискурс. Проте для них самих це втягування не є очевидним і небезпечним, а тому вони здебільшого не розуміють спрямованих до них претензій. Ці особи справді можуть бути не антиукраїнськими за своїми поглядами, але коли перебувають під впливом російськомовної масової культури, то, по-перше, якоюсь мірою вилучаються з українського світу і долучаються до світу межового українсько-російського, звідки, звісно ж, набагато ближче до «руссава міра», по-друге, засвоюючи російськомовну семантику, вони послаблюють здатність і схильність сприймати семантику українського світу, його цінісно-сміслові пропозиції. Їхня свідомість виявляється менше готовою до критичної оцінки російських впливів і позитивного сприймання впливів українських.

Це важлива для українського світу категорія людей, бо якщо свідомо антиукраїнські люди виконують функцію увиразнення українського світу і навіть його позитивного утвердження як реакції на негативи, що йдуть із їхнього боку, то численна група тих, хто не визначився і не поспішає визначатися, кому комфортно перебувати на українсько-російському пограниччі, розмиває межі українського світу, робить його вразливим на неявно

антиукраїнські впливи. Цих людей не можна просто відлучити від українського світу, поставити на них тавро неукраїнців, вони теж становлять невід'ємну частину українського світу, хоча й спричиняють підвищену проблемність взаємодії з ними.

Мовно-комунікативна (не)поступливість. Мовне питання в Україні є надзвичайно політизованим, а тому здається «вічно» політичним, хоча насправді питання про те, хто якою мовою говорить, політичним за своєю природою не є, воно набуває відповідного змісту під впливом соціально-історичних умов.

Політика – це насамперед питання про владу. Отже, позірно політичний характер мовних відносин в Україні полягає в питанні про те, котра з двох мов повинна домінувати – українська чи російська. Водночас це питання глибше – ментально, психологічно і практично, бо йдеться про домінування не мови як такої, а дискурсу, який виробляють та обстоюють її носії. Україномовний дискурс – це ментально-психологічна підстава українського світу, тоді як російськомовний здебільшого спрямовано на його заперечення, спростування і лише почасти доповнення й розширення.

Якщо аналізувати мовні дискусії в інформаційному просторі, то може скластися враження про надзвичайний антагонізм, крайню ворожість і непримиренність носіїв двох мовних дискурсів. Дискусії мають запеклий характер, і навіть яка-небудь дрібничка, закинута в інформаційний простір, може збурити бурхливі дебати навколо неї, заводячи далеко в історію, політику, культуру.

Насправді в українському суспільстві маємо цікавий парадокс: паралельно до запеклих мовних сперечань існує набагато спокійніше, менш конфліктне побутове спілкування, коли люди в абсолютній більшості випадків, спілкуючись різними мовами, не зосереджуються на мовній проблемі, а з'ясовують свої питання і вирішують справи. А потім ті самі люди, не маючи

претензій до своїх инакшомовних сусідів, колег, родичів, заходять на інтернет-сторінки, де вибухають праведним гнівом у бік мовних опонентів.

Сказане не означає, що повсякденне побутове спілкування носіїв обох мов завжди відбувається безпроблемно. Час від часу конфлікти спалахують, а особливо, коли їх зафіксовано на відео і поширено в інтернеті, привертають ту саму емоційну увагу, про яку йшлося вище. (Звісно, самих мовних конфліктів на побутовому ґрунті відбувається набагато більше, ніж є в онлайн-доступі).

Особливо вразливою на відповідні конфлікти є сфера обслуговування. В офіційній сфері, у сфері освіти питання звичайно розв'язують на користь української мови. У сфері суто приватній важко мати претензії до будь-кого з приводу «не тієї мови», бо тут вихід – або терпіти, або не спілкуватись. Натомість сферу обслуговування, у якій нещодавній закон теж установив обов'язковість уживання української мови, громадяни часто-густо сприймають як не офіційну, а особисту, і насправді немає цілком переконливих підстав заперечувати можливість такого сприймання. Спілкування у вузькому колі з продавцями, перукарями, таксистами, лікарями має виразно особистісний зміст, і вимоги обслуговувати державною мовою чи «общатися на общепонятном языке» у багатьох ситуаціях важко визнати за доречні. Навпаки, вони руйнують довірчі стосунки, привносять емоційне напруження, викликають антипатію і бажання не догодити вимогам, а протиставити їм свою особистісну автономність.

У процесі багаторічного «шліфування» мовного дискурсу склався доволі стандартний перелік аргументів, які вживають сторони на підтвердження своєї правоти. Ті, хто наполягає на українській мові, посилаються на її державний статус, на історичні традиції, на вимоги закону, на те, що російська мова – це мова агресора. Із протилежного боку є не менш «вагомими» аргументи: «у нас все разговаривают по-русски», «это мой родной язык», «я не умею говорить на украинском».

Видається очевидним, що в основі загострення мовних суперечностей під час приватного спілкування великою мірою лежить потреба особистісного

самоствердження і з одного, і з другого боку. Частина україномовних осіб знаходить підстави вимагати і вимагає переходу російськомовних на українську мову. Оскільки це роблять не всі і не завжди, а більшість цього якраз не робить, то чи не могли б і ці нечисленні особи теж цього не робити? Вочевидь ні, раз вони це роблять і в такий спосіб заявляють про свої права.

Можна гадати, що в основі підвищеної готовності україномовних осіб конфліктувати з приводу мови лежать чинники двох типів. Перший – ментально-ідеологічний, коли особа міцно ідентифікується зі своєю українськістю, українським світом і сприймає російськомовність як зазіхання на цей світ. Другий чинник ґрунтується на переживанні й актуалізації особистих кривд і образ, які було пережито в попередньому досвіді у вигляді принижень через українську мову. Для особи ці чинники, як правило, поєднуються в потужний комплекс – бажання обстоювати українську мову – і в конфліктній ситуації набувають прагнення самоствердитись через почуття своєї правоти та намагання «поставити на місце» недругів української мови.

Зовні подібне, але інакше за психологічним змістом самоствердження має місце з протилежного боку. Якщо в офіційній сфері російськомовні громадяни здебільшого погоджуються на вживання української мови, то в приватному спілкуванні їм не до вподоби наполягання на зміні мовної поведінки. Більшість їх перебуває під психологічним тиском потреби бодай якоюсь мірою українізуватися і часом сприймає це як вимогу цілковито відмовитись від російської мови. У таких умовах вони намагаються забезпечити собі певний психологічний комфорт, за якого почуваються більш захищеними. Тому вимоги і навіть прохання перейти на українську мову здаються їм погрозою, зазіханням на їхню особисту гідність та індивідуальний психологічний простір. Нерідко доходить до кумедних випадків, коли запитання «Чому ви не розмовляєте по-українському?» російськомовні особи сприймають не як запитання про те, чому вони цього не роблять, а як вимогу це робити. Такого роду запитання й вимоги вони сприймають як агресію у свій бік і намагаються захиститися агресією у відповідь.

Мовну непоступливість частини російськомовних українців почасти пояснюють такі психологічні бар'єри їхньої свідомости, як когнітивно-семантичні (семантична ригідність і семантична інертність), мотиваційно-особистісні (ідеологічні постави і культурницький конформізм) та комунікативно-інтеракційні (негативна реакція оточення і комунікативний конформізм) (Російськомовна спільнота..., 2012, с. 242–250). У вже згаданих дослідженнях іще до 2014 р. російськомовна молодь демонструвала високу прихильність до україномовного спілкування. А серед чинників, які утримували або заважали переходу на українську мову, було названо, зокрема, такі, як брак у російськомовному середовищі осіб, із якими можна спілкуватися по-українському, меншою мірою – психологічний тиск із боку оточення, яке може вимагати російськомовного спілкування і несхвально ставитися до україномовного²⁵.

Узагальнюючи, можна сказати, що в основі взаємних мовних претензій лежить, зокрема, потреба особистісного самоствердження, яке україномовні особи підтверджують культурно-історичними та політико-правовими обставинами, а російськомовні – інтелектуально-комунікативними.

²⁵ Васютинський, В. О. (2010). Моніторинг ставлень студентської молоді до україномовного спілкування: організація і результати дослідження. *Підвищення престижності україномовного спілкування в студентському середовищі: досвід, проблеми*, зб. наук.-метод. матер., Київ: Міленіум, с. 5–40.

5. Погляд у майбутнє українського світу

Вектори модернізації. Існування українського світу має сенс, якщо він має майбутнє. Рух до майбутнього передбачає розвиток і модернізацію. Хоча в гуманітарних науках має місце скептицизм щодо теорій модернізації та постмодернізації (Kyianytsia, 2021), це не зменшує потреби не лише «заглянути» в майбутнє, а й намагатися його творити вже тепер наявними на сьогодні засобами.

У класичній теорії модернізації Р. Goorha (2010) виділяє два рівні аналізу: мікрокосмічну оцінку елементів соціальної модернізації і макрокосмічні дослідження модернізації націй та їхніх суспільств, економік і держав. Сучасна теорія модернізації пов'язує структурні зміни на вищому рівні аналізу з інструментальними діями на нижчому. Goorha підкреслює значення інтересу до «невагомої» економіки і політики.

Ю. Руденко (2020) розрізняє модернізацію в широкому (як постійний процес виробництва певних відповідей на виклики середовища) і вузькому (як процес засвоєння моделей економічного, соціального, політичного та культурного розвитку західного суспільства) розумінні. На сучасному етапі варто більше говорити про «постмодернізацію», яка ґрунтується на прагненні до глибокого взаєморозуміння соціальних та політичних суб'єктів у суспільстві, пошуках нових суспільних цінностей, умінні досягати компромісу з принципових політичних питань.

Виділяючи політичну, культурну, економічну та соціальну модернізацію, S. Bhuyan (2020) акцентує значення індустріялізації та освіти. Освіта становить основу поширення демократичних цінностей рівності, свободи та гуманізму, не лише передає культурну спадщину, а й допомагає готувати молодь до адаптації до будь-яких змін у майбутньому. Авторка відзначає небезпеки модернізації: у культурі – зникнення традицій і мов, в економіці – посилення експлуатації, в

екології – зміну ландшафту і клімату, у комунікаціях – занепад локальних культур.

Моделі модернізації державного управління П. Божко (2019) ділить на модель раціональної бюрократії (контроль і підзвітність, єрархія і розділення внутрішньої і зовнішньої функцій), модель нового державного управління (комунікації, зв'язки та взаємодії між керівниками державних, приватних і громадських організацій, подібність до великих корпорацій) та мережеву модель (кооперація державних, неурядових, приватних і мішаних структур, зростаюча роль експертів-професіоналів як провідних акторів вироблення державної політики, довіра залучених сторін).

Якщо зважити на ці та інші сторони й складові модернізації, то можна погодитися з думкою О. Яремчук (2020) про можливість побудувати історичну перспективу української національної спільноти, урахувуючи запити різних соціально-політичних суб'єктів у сучасних глобалізаційних умовах (с. 35).

Для належного структурування уявлень про зміст цього процесу пропоную використати десять тез про модернізацію на основі теорії соціального поставання польського соціолога П. Штомпки (Sztompka, 2013).

1. Чи є модернізація долею всіх суспільств, які мають пройти однаковий довгий шлях? Штомпка говорить про дві теорії: перша трактує модернізацію як доконечний і неминучий процес для всіх, що перебігає від більш ранніх до більш пізніх стадій; друга сприймає модернізацію лише як історичну можливість, яка веде до різних різновидів модерності, а не однієї загальної моделі.

Відповідаючи на поставлене питання, не варто схилитися категорично в бік одного чи другого полюса. Найімовірніше, різні суспільства рухаються в напрямі модернізації, але по-різному, із різним змістом і різними темпами. Зміст і стадії модернізації мають багато спільного, але водночас їх характеризує більш-менш виразна специфіка. У такому розумінні український світ найпевніше рухається шляхом прогресивного розвитку різних його складових. Схоже, за критеріями й перспективами модернізації, серед решти двох сотень

країн світу Україна посідає місце трохи вище від середнього. Свідченням цього є багато соціально-економічних показників. Здобуття незалежності прискорило рух у напрямі прогресивної модернізації, а російсько-українська війна, хоч і породила нові величезні труднощі, водночас підштовхнула українців іти цим шляхом. Українському світу «пощастило» бути між європейськими модернізаційними і євразійсько-російськими гальмівними процесами. Сьогодні український світ бореться з російськими впливами і вже тепер рухається, а згодом, після, сподіваймося, успішного завершення цієї боротьби активно рухатиметься в бік Європи, що є часто проголошуваним гаслом. Чи стане Україна повноцінною Європою – це інше, як на мене, не надто песимістичне питання.

2. Чи однаковими для різних суспільств є модернізаційні можливості, тобто перспективи досягнення рівня сучасного суспільства? Хід модернізації залежить від трьох чинників: інтелектуально-морального рівня членів суспільства, структурних умов, які створюють рамки для модернізації, безперервності суспільства та його закорінення в спадщині минулого.

Потенційні модернізаційні можливості українського світу слід розглядати радше як оптимістичні. Українці мають, відповідно до міркувань Штомпки, належний інтелектуально-моральний рівень членів – мотивацію, прагнення, переконання, компетенції, знання; достатньо розвинені структурні умови – рівень технологій, економічну та політичну систему, культурні цінності й правила, які водночас потребують істотного реформування та перебувають у відповідному процесі. Щодо поваги до традицій та колективної пам'яті, то цей чинник має істотне поширення в масовій свідомості українців, є високоцінованим. Проблемою тут може бути адекватне поєднання традиційності і модерності: українці не вельми навчилися поєднувати їх, переважно подаючись то в один, то в другий бік.

3. Сучасність як ефект, цільова точка модернізації завжди однакова, чи існує багато версій модерності? Модернізація – це багатовимірний процес, що

охоплює різні сфери, і зміни в кожній із них не мусять бути паралельними чи синхронними, але часто відбуваються в різних конфігураціях і на різних фазах.

Український світ цілком очевидно являтиме собою одну з багатьох версій модерності, і в межах самого українського світу цих версій також буде багато. Котрісь із них перемагатимуть, котрісь відступатимуть. Сьогодні навряд чи можливо з високим ступенем імовірності передбачити, якими будуть домінантні версії модерності в майбутньому українському світі, до яких моделей вони більше тяжітимуть – європейських католицько-протестантських чи східнослов'янсько-православно-російських? Безумовно матимуть місце й намагання йти своїм власним українським шляхом, який навряд чи вдасться зреалізувати істотним чином. Але те, що буде отримано в результаті модернізації, неминуче матиме українську специфіку, як це є в усіх без винятку суспільствах.

4. Чи однакова важливість і вплив різних моделей модернізації, чи існують домінантні моделі? Фактом є домінування західної моделі, проте за цим не стоїть жодна доконечність, дедалі поширенішими стають альтернативні бачення організації суспільства.

На сьогодні найбільш привабливою для українців видається європейсько-американська модель, насамперед у її найбільш виразних перевагах – таких, як безпека, добробут, технології. Проте шляхи досягання такого рівня і способу життя наразі мало знайомі й зрозумілі українцям. Ця модель видається найбільш оптимальною для орієнтації в модернізаційному розвитку, але рух у відповідному напрямі породжуватиме надто багато проблем, неможливість швидкого ефективного розв'язання яких сильно знеохочуватиме і спонукатиме до пошуку інших моделей.

5. Якщо є багато шляхів модернізації, то чи всі вони мають однаково цінні наслідки для охоплених нею суспільств? Штомпка пропонує зважати на три основні схильності: по-перше, це креативність та інноваційність, по-друге, раціональність і рефлексивність, по-третє, імпульс спільноти, прагнення до моральних зв'язків.

Якщо важко зорієнтуватися у виборі напрямів модернізації українського світу, то тим паче нелегко передбачити її наслідки. Точніше, бажані наслідки як приваблива мета, як її описав Штомпка, здаються очевидними: українці готові будувати світ креативний та інноваційний, раціональний і рефлексивний, світ морально об'єднаної спільноти. Це правильно для початку мати такі позитивні мотиви і ставити перед собою привабливі цілі. Далі треба знайти, наскільки можливо, ефективний, якнайближчий до оптимального шлях, а це набагато важче завдання.

6. Чи легко реалізуються такі природні схильності людини? Ні, тому що потрібні структурні умови, найважливіші з яких: технологічний та економічний розвиток, широкодоступна освіта, культурні інституції.

Здається, що шоста теза якраз показує, що в українському світі є основні структурні умови, які мають забезпечити успішний рух у напрямі модернізації. Це достатньо високий технологічний та економічний рівні розвитку – хоч і деформовані через пострадянську економічну і політичну кризу та, на позір, не досить ефективні порівняно з кращими європейськими зразками. Це, безумовно, широкодоступна освіта, яка забезпечує розвиток належних цивілізаційних компетенцій. Можливо, дещо гіршою є справа з культурними інституціями, які найбільше зорієнтовані на масовий рівень (що добре), але в яких менше представлено елітарні інтереси (що погано).

7. Чи означає модернізація абсолютну інновацію та повну соціальну зміну? Ні, модернізація має бути гармонійно пов'язана з традиціями суспільства, соціальною пам'яттю, культурною спадщиною та поширеною релігійною чи ідеологічною вірою.

Ця теза, з одного боку, дуже проблемна для будь-якого суспільства, у тому числі й українського, застерігає перед різкими соціальними змінами, які неминуче травмують велику, коли не більшу частину суспільства. Із другого боку, українці, які протягом короткого історичного періоду пережили здобуття незалежності, не одну економічну кризу, дві революції, переживають криваву

війну, навряд чи можуть налякатися ще якихось соціальних змін, особливо якщо ці зміни не будуть пов'язані з кровопролиттям.

8. Чи є модернізація синонімом прогресу, принесення лише бажаних змін, удосконалення суспільства та поліпшення умов життя його членів? Ні, ідеалізація сучасності є помилкою, кожна вигода має ціну і породжує витрати, тому слід ураховувати неоднозначний баланс наслідків.

Звичайно, українцям, як і представникам будь-якого іншого суспільства, хочеться бачити позитивні перспективи модернізації та ігнорувати можливі негативні наслідки. З одного боку, позитивні сподівання є неминучими, а також і доконечними для самого бажання суспільства рухатися вперед. Якщо у відносно недалекому майбутньому не матимуть місця якісь надзвичайні катастрофи на кшталт ядерної війни, технологічних аварій чи кліматичних катаклізмів, то майже будь-який варіант розвитку здаватиметься українцям після пережитих подій прийнятним і, можливо, прекрасним. Часте, навіть постійне перебування під впливом моторошних прогнозів стало ще одним чинником деморалізації українського суспільства, а водночас багатьох загартувало перед лицем очікування евентуальних лих. Очікування лиха стало, на жаль, прикметою нинішнього життя багатьох українців, тому більш віддалені застрашливі перспективи насправді аж так дуже вже не лякають.

9. Чи є хід модернізації плавним і поступовим, мирним і безконфліктним? Ні, модернізація передбачає антагонізми, конфлікти та боротьбу за напрям, темп і бажані результати. Суспільство ніколи не буває однорідним, отримані блага не розподіляються порівну, а задовольняють лише інтереси певних груп.

Навряд чи багато хто з нас розраховує сьогодні на мирний, безконфліктний розвиток у майбутньому – після перемоги, в умовах миру. Очевидно, на певний час спостерігатиметься тріумфальне єднання носіїв українського світу, але потім неминуче розпочнеться більш звична для суспільства сегментація й поляризація. Важливо сподіватися, що принаймні істотних впливів російського світу, які деморалізують і ділять суспільство, гальмують його прогресивний розвиток, відвертають на розв'язання марних,

пустих проблем, ставатиме дедалі менше і поступово або й невдовзі вони зійдуть нанівець. Будуть інші проблеми, але вже без російського «нависання».

10. Чи можна передбачити майбутній напрям і наслідки модернізації шляхом екстраполяції наявних тенденцій, а чи можна сподіватися на більш глибокі якісні зміни? Теорія соціального поставання виключає конкретні передбачення, проте на більш загальному рівні можна очікувати культурного та ідеологічного зрушення від матеріяльних до більш духовних цінностей. Для цього потрібні дії – індивідуальні, колективні та інституційні.

Щодо цієї тези можна припустити, що матимуть місце тенденції обох видів. З одного боку, триватимуть сьогоднішні явища колективного і групового самовизначення українців, вибору принципових орієнтацій у розвитку українського світу, зміни економічних, ідеологічних, соціально-психологічних постав. А з другого, без сумніву, почнуть діяти нові тенденції. По-перше, суспільство розвиватиметься поза впливами російського світу, і це буде якісно новий стан світу українського. По-друге, Україна шукатиме своє місце в сучасному світі – десь між Європою і Євразією з більшою переорієнтацією на Європу, але також і на більш глобальні світові тенденції з огляду на вищу вагу й авторитет України на світі. По-третє, відбуватиметься власний самодостатній внутрішній розвиток українського світу в умовах, коли «ніщо» не заважає цьому розвитку і він стає повноцінним саморозвитком.

Виклики віртуалізації. Віртуалізація життя стала величезною проблемою сучасного світу. Широко обговорюваними є дедалі актуальніші труднощі розрізнення реальної і віртуальної дійсності, особливо серед дітей і молоді. Діти, які сьогодні виростають величезною мірою, а часом і переважно у взаємодії з віртуальним світом, не набувають достатніх знань, умінь і навичок, які мали б орієнтувати їх на більш реальну дійсність. Водночас це проблема, у певному розумінні, вічна. Ще до появи всіляких технічних приладів, що забезпечили появу віртуального світу, людське життя ускладнювали різноманітні прояви (надто) суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності.

Від небезпек віртуалізації українського світу застерігають автори колективної монографії (Український світ..., 2022, с. 78). Дедалі більший перехід до віртуальної реальності розмиває його межі та допускає в нього представників інших цивілізацій, конфесій, тобто й ідентичностей.

Треба мріяти про майбутнє розвинутого українського світу і творити його, але протидіючи надмірній технологічній віртуалізації колективного буття українців. Наша психіка є головним (єдиним?) інструментом відображення дійсності. Написано тонни психологічної літератури про те, наскільки суб'єктивним, приблизним, неточним і неповним є це відображення – як окремою людиною, так і спільнотою чи людством загалом. Тому, у принципі, ми всі сформовані в процесі взаємодії з чимсь несправжнім, вигаданим, штучно сконструйованим. А проте, відмінність від віртуальної дійсності, звісно, є принциповою. Попередні покоління, взаємодіючи з дійсністю суб'єктивною, зміст якої описує, зокрема, теорія соціальних уявлень С. Московічі, усе-таки мали справу з людьми і продуктами їхньої психічної активності. Натомість сьогоднішні віртуальні реальності, що їх створюють технічні прилади і штучні інтелектуальні інстанції, дедалі важче назвати власне людськими.

Так, вони є породженням людського інтелекту, відображають здебільшого «знайомі» людям реалії, простори, що «прив'язані» до людських органів чуття. Це з одного боку, а з другого – вони активно втручаються в людське життя, у взаємодію людини з дійсністю, міняють їх, спотворюють, творять принципово нові середовища.

Аналогічні процеси неминуче відбуваються й з українським світом у його сприйманні й розбудові і становлять неодмінну перспективу розвитку. Український світ постає як форма колективного моделювання дійсності – дедалі більше віртуальний.

У численних дослідженнях (напр., Бугайов, 2024; Кириченко, 2021) описано прояви і результати різноманітних інтернет-залежностей, які можна трактувати як початкові, а можливо, і просунуті форми деформації життєвого світу людини під впливом його віртуалізації.

Перша така залежність – інфантилізація, що означає посилення індивідуальної і колективної беспорядності перед життєвими реаліями. Виростає покоління, яке може бути вправним у спілкуванні з інстанціями віртуального світу, але що більше воно в нього занурюється, то стає менш зарадним у світі безпосередньо людському. Якщо тенденція інфантилізації посилюватиметься, то не омине вона й носіїв українського світу, як і всіх решти людських світів.

Наступна особливість – автизація, занурення людей у свій реально-віртуальний світ, відокремлення їх один від одного, ізоляція. У цьому розумінні буде важче уявити собі ефективний розвиток власне українського світу. Імовірніше, українці належатимуть одночасно до різних світів, серед яких буде й український, але в міру посилення автизації його зміст і сенс, наявність у житті людей ставатимуть дедалі розмитішими, неконкретнішими й непотрібнішими.

Ще один аспект – украй небезпечний – дегуманізація. Ми є свідками взаємного розлюднення в російсько-українській війні. Поширення цього стану через віртуалізацію стосунків між людьми й особливо на тлі зростання технологічних можливостей нищення людей створює загрозу фізичному існуванню представників будь-якого світу, не лише українського. Навряд чи носії останнього становитимуть якусь особливо велику небезпеку для носіїв інших світів порівняно з ними.

Дегуманізація – це одна з причин деморалізації, порушення соціальних норм, які людство виробляло протягом тисячоліть, для того щоб зробити своє існування більш справним, урегульованим та ефективним. В умовах автизації і дегуманізації люди дедалі більше порушуватимуть ці норми та індивідуалізовуватимуться. Особа сама вирішуватиме, що для неї добре, а що погано, що морально, а що аморально, над нею не висітиме загроза хоч якогось покарання за те, що вона чинитиме у своєму віртуальному просторі. Тут можна хіба що побідкатися з приводу того, що українські традиційні цінності теж зазнають такого самого знецінення й порушення.

За цим ітиме криміналізація, що означатиме певний відхід від меж віртуальності, повернення в більш реальний світ, бо лише там може бути скоєно фактичний злочин. У віртуальному світі це все-таки злочин символічний, хоча й тепер трапляються кіберзлочини і кіберпереслідування, спрямовані проти реальних живих людей.

Безапеляційні адепти українського світу часом наголошують на тому, що українці не схильні до кримінальних злочинів. Важко стверджувати, що це саме так (за даними аналітиків World Population Review, за рівнем злочинності у 2023 р. Україна посіла зовсім не низьке 57-е місце зі 136 країн²⁶), проте криміналізація віртуального світу навряд чи даватиме підстави зберегти позитивну самооцінку. Імовірніше, що перед віртуальними спокусами люди відступатимуть незалежно від їхньої національності.

Віртуалізація життя призводить до розмивання меж між реальністю і вигадкою, правдою і брехнею, добром і злом, піднесенням і ницим, прекрасним і потворним тощо. Відповідно всі ті параметри, за якими ми можемо вимірювати принади і вади українського світу, поступово втрачатимуть свій сенс. Український світ ніби розчинятиметься у віртуальному просторі. Мабуть, якщо справа дійде до його остаточного зникнення, то останньою ознакою, яка ще буде свідченням його колишньої українськості, залишиться деформована й трансформована, майже не впізнавання українська мова – така, якою вона буде на той час у майбутньому. Замість чіткого й певного українського світу – чіткого й певного настільки, наскільки цього хотітимуть його носії – дедалі більше витворюватиметься мерехтіння смислів. Спосеред цього мерехтіння пробиватимуться ознаки українськості, але дедалі менше вони матимуть специфічний етнонаціональний характер. Вони не те що інтернаціоналізуюватимуться, а радше ставатимуть синкретичними, позбавленими етнонаціонального змісту як такого.

²⁶ *Crime Rate by Country 2024*. <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/crime-rate-by-country>

Ще одна характеристика, яка вирізнятиме цей процес, це дедалі більший брак визнаних авторитетів і дедалі більша питома вага авторитетів хибних, штучно створених, а також дедалі менше авторитетів, пов'язаних з українським світом, його безпосередніх виразників. І, що за цим має йти, посилення ілюзорного анонімного впливу на свідомість і поведінку людей. Якщо спершу такому впливу можуть протидіяти цінності й норми, засвоєні носіями українського світу, – приблизно такі, якими вони є на сьогодні, то далі, у міру розмивання ціннісно-смыслових рамок їхня здатність протистояти нівеляційним впливам зменшуватиметься.

Десь у такому контексті звучить положення А. Краснякової (2018) про особливості самоідентифікації кіберпокоління у віртуальному інтернет-просторі. Цей процес відбувається синхронно в реальному соціокультурному просторі і віртуальному мультикультурному інтернет-середовищі. У віртуальному просторі конструювання образу Я може здійснюватись або як копіювання реальної ідентичності, зокрема національної та громадянської, або як утворення віртуального образу, відмінного від реальної ідентичності, або як їхнє поєднання в гібридній моделі. Можливість створювати різні Я-образи приводить до формування мінливої, гнучкої, динамічної і нестабільної ідентичності.

Ідентичність як результат такої самоідентифікації якраз і вписується в перелічені характеристики формування віртуального світу – потужного, який займає в житті особи, спільноти і навіть людства більше місця, ніж реальна міжлюдська взаємодія. Тобто передбачувані перспективи назагал мають песимістичний вигляд. Утім, не можна нехтувати й тієї можливості, що сьогоденний песимізм насправді не спрацює, як це було вже не раз в історії людства, і замість нині похмуро баченого майбутнього виникне щось позитивно-прекрасне.

Закінчення

Російсько-українська війна двох світів

Війною часто називають події, що розпочалися 24 лютого 2022 р., проте очевидно, що теперішня російсько-українська війна як факт точиться з лютого 2014 р. У широкому ментально-історичному розумінні її початки слід шукати в глибинах сторіч (Брехуненко та ин., 2016).

Після розпаду Радянського Союзу в Російській Федерації процес демократизації суспільних інституцій зіштовхнувся з труднощами, які російські еліти використали для відновлення авторитарного режиму. Гра на сентиментах за радянським простором та іманентний російському суспільству та елітам потяг до величчя й імперськості призвели до того, що відносини з Україною, які вважали за вкрай важливі для Росії, розглядали виключно як процес відновлення повного контролю над Україною. Образ України як незалежної держави не тільки не сприймали як позитивний – його оцінювали як відверто чужий для Росії. Російська влада доклала значних зусиль, щоб закріпити вороже ставлення до незалежності України й у 2014 р. скористалася з політичної кризи, розв'язавши війну проти України та анексувавши Крим (Коляструк, Коляструк, 2021).

Нинішню війну Росії проти України часто називають війною ідентичностей. Група дослідників намагалася осмислити специфіку української культурної ідентичності в умовах цієї війни, її трансформацію всередині країни та за її межами. Якщо раніше великій частині українського суспільства була притаманна розмита, неоплачена або відстрочена ідентичність, то під впливом повномасштабної війни багато українців перейшло до «досягнутої ідентичності» з усвідомленням власних цінностей і шляхів їхньої реалізації. Автори зазначають, що потрібно прагнути не до гомогенізації ідентичності всередині соціуму, а до вироблення спільної аксіологічної шкали (Яремчук та ин., 2023).

Якщо максимально загально оцінити негативний вплив широкомасштабної війни, що розгорнулася 2022 р., на український світ, то можна виснувати, що війна істотно впливає на ті його сторони, які склалися ще до її початку. В. Духневич наводить перелік негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері життя українців у зв'язку з воєнними діями на сході (у період відносної стабілізації вздовж лінії протистояння – *В. В.*): маргіналізація суспільства за рахунок розмивання загальноукраїнської ідентичності, труднощі в побудові програм перспективного майбутнього, криміналізація побутових конфліктів, підвищення сенситивності до маніпулятивних впливів із боку агресора, маніпуляції з боку внутрішньополітичних агентів задля досягнення парціяльних цілей, поширення настроїв, які перешкоджають інтеграційним процесам, посилення комбінованого впливу різних соціальних, політичних, економічних та інших факторів на стан політико-правової сфери (Негативні психологічні..., 2020, с. 39– 41).

Низку неординарних змін зафіксувала О. Деркачова (2022), яка розглянула неологізми війни як маркер ідентичності українського світу: з одного боку, це ненависть і зневага до ворога та брехливої пропаганди, героїзм українського народу, незнищенність України, а з другого – іронічно-сатиричне або гумористичне забарвлення поглядів і ставлень.

Позаяк український світ напередодні війни важко було б назвати досконалим, а був він радше проблемним, складним і недоформованим, то у впливі війни на нього можна вбачати два вектори, за якими він може рухатися внаслідок цього. Перший вектор – руйнування, занепад, деградація навіть того українського світу, який уже склався і мав позитивні перспективи, але через війну ці перспективи не зреалізуються і світ занепаде, а далі, імовірно, може зовсім загинути. Другий вектор – більш оптимістичний. Крізь труднощі, відступи, руйнування можна бачити перспективу наступного відродження в новому стані, більш досконалому і, що вкрай важливо, вільнішому від російського дискурсу.

Щоправда, на сьогодні більш видимим та осяжним є третій проміжний вектор – тривання в теперішньому гібридному стані без очевидних перемог і поразок, у стані, який може тривати досить довго, але, зрозуміло, не вічно. Перелічені вище психологічні явища можуть поновитися з новою силою. Проблеми мають або занепасти український світ, або все-таки вивести його із занепаду в краще майбутнє.

Серед таких проблем, зокрема, нечіткість ментально-структурних ознак як підґрунтя поширення ідей «русскава міра», на чому наголошує наголошує М. Єльников (2015). Цьому сприяло тяжіння до російської ідентичності і колишнього СРСР, осмислення себе «співвітчизниками», що потребують «захисту» з боку Росії. Перебіг російсько-української війни, особливо після 2022 р., знаменує собою фактично новий рівень самоусвідомлення українського світу, як про це пише З. Карпенко (2017). П. Горностай (2023) описує етапи долання українцями колективної травми російсько-української війни: від пасивної миролюбності до пасивної агресивності, далі до активної агресивності, а після війни – до активної миролюбності (с. 161–175)

У колективному дослідженні технологій соціально-психологічної підтримки стигматизованих меншин показано, що травматичний досвід українців може сприяти посиленню відновлювальних зусиль, знаходженню нових цілей, нового сенсу життя, зміні ставлень до себе, до інших і до світу. Ситуація в Україні актуалізувала потребу громадян усвідомлювати події, пов'язані з воєнною агресією, змінювати усталений спосіб життя, виробляти засоби протидії індивідуальній і колективній травмі та ефективні стратегії зараджувальної поведінки. Було визначено такі стратегії адаптації, як консервативні і трансформаційні переживання, міркування та діяння, які є засобами реалізації, відповідно, рутинної і проактивної адаптації. А далі показано, що суб'єкти адаптаційного процесу частіше обирали консервативно-рутинні стратегії, проте в умовах воєнного конфлікту з'являється потреба виробляти й застосовувати стратегії проактивно-трансформаційні (Спільнота в умовах..., 2019, с. 117, 297–299).

Консолідація українського світу в умовах національного спротиву російській агресії в контексті євроінтеграційних пріоритетів є креативним началом пошуку стратегій подолання агресії та перемоги над ворогом, зазначає В. Крисаченко (2024). Оптимізація таких стратегій повинна містити: обґрунтування громадських ініціатив, створення системи стандартної освіти, модернізацію світоглядної культури, наповнення навчального матеріалу закладів освіти інтегративними системними знаннями, формування емпіричної бази для наукового розв'язання проблем геополітики та глобалістики, утвердження європейської парадигми захисту прав і свобод громадян та рівності всіх перед законом, розвиток міжнародних зв'язків, забезпечення національно-культурних потреб закордонного українства.

Про особливості зв'язку ідентичності і резилієнтності в умовах російсько-української війни пише О. Кухарук (2023). У сформованій спільній ідентичності, яка часто ґрунтується на попередніх, хоча й видозмінених цінностях, є не лише уявлення про те, якою є група, а й про те, як треба поводитися, якщо ти член цієї групи. Наприклад, сьогодні в Україні набув поширення наратив, що українці стійкі, перемагають, а в разі загрози об'єднуються для спільної дії. Тобто всі послання, що описують певну рису характеру і часто містять спонукання до дії, є одночасно й відображенням ідентичності, і джерелом резилієнтності. Як заохочення можна сприймати підтримку і формування образу дій: що має робити резилієнтний українець – вистояти, перемогти, не боятись (с. 125–126).

Т. Воропаєва (2021) підкреслює, що російська агресія істотно підірвала радянські стереотипи про «дружбу народів», знівелювала пострадянську ностальгію громадян України, здійснила потужний вплив на формування європейської цивілізаційної та української національної ідентичності. У відповідь на її впливи дослідники виявили найбільші виклики, загрози й небезпеки для сучасного українства та національної безпеки, визначили російську агресію як міждержавний збройний конфлікт неоколоніального типу, здійснили теоретико-емпіричний аналіз конфліктизаційних процесів,

проаналізували вплив Революції гідності та російсько-української війни на трансформацію колективної ідентичності громадян України.

Загалом же звільнення від тотального впливу російської цивілізації стало головним завданням теперішнього історичного етапу розвитку українського світу. Залежність від Росії становить чи не найважливіший психоментальний і психоемоційний пункт української масової свідомості. Прагнучи позбутися такої залежності, свідомі й зацікавлені українці з напруженою увагою ставляться до пошуку наявних відмінностей між українцями і росіянами, аналізують їх, охоче гіпертрофують, шукаючи в цьому додаткову підпору для незалежницьких устремлінь. Наша ментально-психологічна близькість/віддаленість від росіян зробилася простором значущих оцінок і ставлень, що викликають постійний громадський інтерес і легко збурюють суперечки й конфлікти навколо цього питання. Тому ми з особливим ентузіазмом вишукуємо все те, що дає нам підстави почуватися інакшими, ніж вони²⁷. Написане за кілька років до широкомасштабної війни ще більше увиразнилося після її початку і має вигляд головної мети ментального розвитку українського світу на довготривалий період – на жаль, не як самоатрибутивного процесу, а як безперервної напруженої відповіді на російські впливи.

Російсько-українська війна актуалізувала уявлення і про російський, і про український світ, згенералізувала їх, завела в порядок денний життя українців і сусідніх народів у різноманітних формах цих уявлень. Українська етнополітична, історична, культурна, мовна проблематика постала перед носіями різних світів та ідентичностей.

Постала вона й перед адептами «русскава міра». Фальшиву облудність його ідей добре показав В. Єрмоленко. «Русській мір» – це ідеологія, що заперечує людську свободу, здатність людини до вільних дій, вольових актів. За самоприписуваними його адептами чеснотами миролюбности, братерства, вищого призначення, гідности й мудрости насправді криються садизм, невміння

²⁷ Васютинський В. О. (2016). *Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм*. Київ: Міленіум, с. 100. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/VasutMonIng2016.pdf>

розрізняти добро і зло, об'єднання через страх, домінування і зверхність, бажання руйнувати, насильство, жорстокість, інфантилізм, фаталізм²⁸.

У контексті воєнної агресії Росії проти України, зазначають В. Дияк та ин. (2024), проблема ідентичности набуває особливої екзистенційної значущости. В українському суспільстві зникає розмита ідентичність, що раніше була притаманна частині соціуму. Увиразнюється українська колективна ідентичність (не так етнічна спільнота, як політична нація). Зафіксовано позитивні зміни культурної ідентичности (перехід на українську мову, відмова від російського культурного продукту та відвідування храмів московського патріархату). Водночас швидкі зміни на рівні самоідентифікації нерідко призводять до фрагментованої ідентичности, різні аспекти якої є неузгодженими або навіть конфліктними, що руйнує цілісність особистости та загрожує конфліктами для соціуму.

Пропоную виділити три напрями, за якими відбуваються найбільш кардинальні зміни сприймання та розуміння українського світу. Перший напрям характеризує зміну уявлень про український світ, і перша особливість – це усвідомлення й визнання його достеменности. Якщо про «руській мір» можна було думати, що він існує, поширюється, намагається, серед иншого, поглинути український світ, то щодо існування українського світу було чимало сумнівів навіть серед самих українців, частина яких піддалася на російські асиміляційні впливи або перебувала в гібридному стані невизначености. Та відносно невелика частина українців, яка твердо обстоювала все українське – мову, ідентичність, цінності, була приречена на усвідомлення українського світу радше як арени боротьби з російськими впливами, а не творення самого себе. Війна змінила ці акценти, загостривши характер боротьби, але водночас показала, що український світ насправді існує, має свій особливий простір і статус, які ставлять його на один рівень із рештою розвинених етнонаціональних світів.

²⁸ Слова «пацанов». *Українська правда*, 17 липня 2024 р.
<https://www.pravda.com.ua/articles/2024/07/17/7465835/>

Друга особливість, яка проявилася, це самодостатність українського світу. Уявлення про нього актуалізувалися «завдяки» боротьбі проти російських впливів. Саме питання про самостійність українського світу постало через те, що «руській мір» заявив претензії на український політичний, ментальний, географічний простір, а далі процес боротьби носіїв українського світу за свободу й незалежність України показав, що цей світ як колективно обстоюваний і творений продукт має власний внутрішній зміст. Він мав би і міг би утвердитися й в інших умовах, коли б поряд не існувало захланного російського світу. Проте російський світ виконував роль каталізатора, а війна різко активізувала процес визрівання українського світу, коли його носії почали в ньому самому шукати джерела існування й розвитку.

Третя особливість – це дедалі більш визнавана привабливість українського світу, його позитивність. Сталося те, чого особливо не хотіли росіяни з їхньою імперською свідомістю: війна показала, що все українське може бути привабливим і цінним, вартим того, щоб за нього боротися і йти на смерть. Це те, що українці відчували, зрозуміли, осмислили психологічно вагомо й глибоко. Це те, чого більшість росіян не може зрозуміти через імперську зашореність, але вони почасти відчують, здогадуються (хоч і не погоджуються), що за хибними уявленнями про примітивний або агресивний український світ насправді стоїть набагато привабливіша сутність, за яку масово й самовіддано борються українці. Часто використовуване росіянами пояснення, що українцям «задурили голову» націоналісти або західні імперіялісти, спрацьовує лише до певної міри, бо насправді не може задовольнити хоч трохи вдумливого аналізу цього явища.

Другий напрям змін у сприйманні українського світу під впливом війни стосується до емоційно-мотиваційної сфери, насамперед ставлень до нього українців і неукраїнців. По-перше, це ідентифікація з українським світом, із його різними сторонами й ознаками – мовою, територією, перемогами і поразками, загалом визнання української ідентичності як бажаної та в багатьох відношеннях достатньої.

По-друге, це вибір проукраїнських цінностей, які роблять український світ значущим. Але на основі цього значущого образу потрібно вибрати те, що є важливим, зорієнтуватися на нього, поставити українські цінності на вищий рівень порівняно з іншими цінностями або, принаймні, гармонійно поєднати їх із цінностями, наприклад, загальнолюдськими, релігійними чи сімейними.

Третій аспект емоційного бачення українського світу – це позитивні почуття, які переживає щодо нього людина, коли вони починають діяти автоматично, наприклад, у відповідь на появу українських символів – прапора, гімну, герба. Або це можуть бути й більш складні почуття, коли особа відображає інформацію про події сьогодення чи минулого, сприймає та оцінює події, наповнені націєтворчого змісту, події, що знаменують позитивні сторони належності до українського світу або негативні ситуації загрози й небезпек, спрямованих у його бік.

Важливий соціально-психологічний зміст перетворення українців як носіїв українського світу під впливом російсько-української війни становлять риси колективної свідомості й поведінки, які також зазнали відповідних змін.

Перша група таких рис – поведінково-діяльнісні. По-перше, це готовність розбудувати український світ, творити й розвивати різні його сторони. По-друге, це готовність захищати український світ, насамперед у воєнному розумінні, але й у багатьох інших, захищати його як ідею та його носіїв від зазіхань із боку ворогів і недоброзичливців. По-третє, це всілякого роду корекції власної поведінки і діяльності оточення, самообмеження, відмова від бажаного для себе, але шкідливого для українського світу і, навпаки, надання переваги діям, які спрацьовують на його користь.

Друга група – комунікативні риси. Тут також можна виділити три аспекти. Перший – це обстоювання ідей і сенсу українського світу в обговореннях, виокремлення спільного змісту, шліфування колективної, очевидно, національної ідеї. По-друге, мова про організацію спільних дій, визначення напряму активності, розуміння цілей і сенсу, планування, обґрунтування їхньої корисності. По-третє, це творення спільноти – української в широкому

розумінні – як етносоціальної основи українського світу, спільноти людей, об'єднаних цінностями й цілями, які проживають на спільній території і вважають її за свою Батьківщину, а саму спільноту – за референтну групу всіх українців, однодумців, представників народу.

Описані риси та їхні зміни сукупно знаменують утвердження українського світу як колективного конструкту, що має власні джерела поставання та верифікації, але найбільш інтенсивно актуалізувався у відповідь на зазіхання «русськава міра» у вигляді воєнної агресії. Цей конструкт дедалі більше постає як недовершений (вочевидь принципово недовершений). Це конструкт, що об'єднує і втілює цінності й смисли, які з різним ступенем обґрунтованості можна назвати українськими, є кумулятивним продуктом попереднього історичного розвитку, теперішніх подій і колективного бачення майбутнього, що охоплює найсприятливіший простір для колективної життєдіяльності та самореалізації українців як частини загальнолюдського цивілізаційного дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

- Аксьонова Н. В. (2015). Північно-східні межі Слобожанщини у вимірі географії культури. *По той бік Дніпра: вплив контрверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів*. За заг. ред. М. О. Фролова. Запоріжжя: Інтер-М, с. 203–208. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_al1&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016181
- Бауман Ю. (2013). Проблематика співвідношення соціальних цінностей і соціальної теорії у контексті дослідження аксіологічного простору сучасної України. *Ціннісно-нормативне обґрунтування соціальних теорій*. Київ: Наукова думка, с. 408–454.
- Белей Л., Ровняк О. (2023). Зміна мовної поведінки українців унаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Мовознавство*, 5, 3–39. <https://movoznavstvo.org.ua/vsi-nomera-zhurnalu/statti/2023-5-veresen-zhovten/les-belei-oleksandr-rovniak-zmina-movnoi-povedinky-ukraintsiv-unaslidok-povnomasshtabnoho-vtorhnenia-rosii-v-ukrainu>
- Білівненко С. М. (2015). «Чи існують «інші» українці»? світоглядні стереотипи сільського населення Степової України ХХ – початку ХХІ ст. *По той бік Дніпра: вплив контрверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів*. За заг. ред. М. О. Фролова. Запоріжжя: Інтер-М, с. 55–57. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_al1&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016181
- Божко П. А. (2019). Моделі та концепції модернізації державного управління. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»*, 35, 28–36. <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/14332/13487>
- Боряк Г., упор. (2015). *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання*. Київ: Кліо. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6683-4/978-966-02-6683-4.pdf>
- Брехуненко В. та ин. (2016). «Братня» навала. *Війни Росії проти України ХІІ–ХХІ ст.* Київ. https://chtyvo.org.ua/authors/Brekhunenko_Viktor/Bratnia_navala_Viiny_Rosii_proty_Ukrainy_KhII-KhKhI_st/
- Брехуненко В. та ин. (2023). *Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (ХVІ–ХVІІІ ст.)*. Львів, Київ.
- Брехуненко В. А., Семергей Н. В. (2016). Конструювання українського історичного міфу в часи Гетьманщини. *Історична пам'ять*, 34–35, 9–18. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip_2016_34-35_3.
- Броджі Дж. (2022). *Культурний поліморфізм українського світу*. Київ: Дух і літера.
- Бубенок О. Б. та ин. (2023). *Історія цивілізації. Україна*. Т. 2. Від Русі до Галицького князівства (900–1256). Харків: Фоліо.

Бугайов М. (2024). Віртуалізація особистості як культурний феномен цифрового суспільства. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2, 9–13. DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2024.308255>

Буряк Л. І. (2015). Донбас у контексті соціокультурних епох: експлуатація образних конструкцій. *По той бік Дніпра: вплив контроверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів*. За заг. ред. М. О. Фролова. Запоріжжя: Інтер-М, с. 127–136. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_al1&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016181

Верменич Я. В. (2016). *Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст.* Київ. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0013111.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0

Воропаєва Т. (2016). Спільна ідентичність в контексті консолідації українства. *Українознавство*, 1 (18), 11–14. <http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/Visnyk-18/5.pdf>

Воропаєва Т. (2021). Дослідження українства науковцями центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка. *Молодий вчений*, 1 (89), 249–255. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-1-89-49>

Герасимчук В. А., Нечипоренко А. Ф. (2018). Українські прізвиська – самобутній феномен мовної картини українського світу. *Advanced Linguistics*, 1, 26–30. <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/55301>

Гнатенко П. І. (1997). *Український національний характер*. Київ: ДОК-К.

Гордійчук О. В. (2014). Український світ у «Правописі». *Magisterіum. Мовознавчі студії*, 57, 13–18. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILE=&S21STR=Magisterium_mov_2014_57_6

Горкуша О., Филипович Л. (2021). Концепт «Український світ» як когнітивний ідентифікатор життєвого простору сучасних українців (філософсько-релігієзнавчий аналіз). *Українське релігієзнавство*, 93, 13–31.

Горностай П. (2023). *Психологія колективних травм*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://ispp.org.ua/2023/12/26/monografiya-psixologiya-kolektivnix-travm-gornostaj-p-p/>

Грабовський С. (2019). Від етносу до нації: концептуальні засади осмислення ранньомодерної та модерної української історії. *Етнічність. Культура. Історія. Соціально-філософські нариси*. Київ, Ніжин: ПП Лисенко М.М, с. 164–248. <https://drive.google.com/file/d/1GQv8JeyC-VI68jhd8OdQtPcWD-vTrIVR/view>

Грищук Е., Коваленко А. (2019). Особливості етнолінгвістичної ідентичності представників різних мовних груп України. *Психолінгвістика*, 25(1), 49–71. http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2019_25_1_5

Губеладзе І. Г. (2015). *Сільська молодь у місті: пошук ідентичності*. Київ: Міленіум. <https://ispp.org.ua/2020/05/10/silska-molod-u-misti-poshuk-identichnosti/>

Губеладзе, І. (2020). Колективне почуття власності щодо власної країни і міжнаціональна напруженість: джерело конфронтації чи фактор єдності. *Проблеми політичної психології*, 23(1), 22–37. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-44>

Гарфінкел Г. (2005). *Дослідження з етнометодології*. Київ: Курс.

Деркачова О. (2022). Неологізми війни як маркер ідентичності українського світу. *Україно моя вишивана: етнокультурний та освітньо-виховний потенціал української вишиванки*. Зб. тез III Міжнар. онлайн-конф., присвяченої Всесвітньому дню вишиванки 19 травня 2022 р., с. 157–160.
<https://sites.google.com/view/vyshyvanka2022/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F-2022>

Дияк В. та ин. (2024). Особливості формування множинної ідентичності в умовах російсько-української війни. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 27(2), 12–18.
<https://doi.org/10.15421/172424>

Дністрянський М. С. (2006). *Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики*. Львів: Літопис.

Довгань Н. О. (2020). Психологія соціокультурної взаємодії поколінь. Київ: Талком.
<https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/dovgan-mono.pdf>

Донченко О., Романенко Ю. (2001). *Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення)*. Київ: Либідь.

Дроздов О. Ю. (2016). *Основи психології масової геополітичної свідомості*. Чернігів: Десна Поліграф.

Єльніков М. В. (2015). Концепція «руського мира» та її вплив на ментальні кордони українців. *По той бік Дніпра: вплив контroversійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів*. За заг. ред. М. О. Фролова. Запоріжжя: Інтер-М, с. 147–151. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_al1&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016181

Жовтянська В., Кухарук О. (2020). *Конфліктогенність соціальних уявлень: виклики націєтворенню*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://ispp.org.ua/2021/02/04/monografiya-konfliktogennist-socialnix-uyavlen-vikliki-naciyetvorennyu/>

Йосипенко С. Л. (2008). *До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті*. Київ.

Карпенко З. (2017). «Аеропорт» – феноменологічна верифікація українського світу. *Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої Дню слов'янської культури та писемності «Слов'янський світ: видатні дослідники»*. Ужгород: РІК-У, с. 218–221.

Кебуладзе В. (2006). Своє і Чуже. Феноменологічна топографія соціально-політичного простору України. *Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід*. Київ: Етна-1, с. 142–152.

Киридон А. М., Троян С. С. Ментальне картографування як інструмент інтерпретації смислів. *По той бік Дніпра: вплив контroversійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів*. За заг. ред. М. О. Фролова. Запоріжжя: Інтер-М, с. 69–73.
http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_al1&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016181

Кириченко В. В. (2021). Соціальна віртуалізація особистості у цифровому інформаційному просторі. *Гармонізація розвитку особистості в сучасних соціокультурних*

умовах: зб. наук. статей за матер. Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 22-23 квітня 2021, с. 159–162. <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/33450>

Колісник О. (2012). *Духовний саморозвиток української нації*. Ужгород: ТИМРАНИ.

Коляструк О., Коляструк О. (2021). Ідентичність українців та росіян та погляд на сусіда. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 38, 62–69. <https://library.vspu.net/items/7da85f82-4cad-42eb-8ebb-8e638ac9c490>

Коробка Л. (2023). Види спільнотних ідентичностей: проблеми трансформації та взаємодії в умовах війни. *Проблеми політичної психології*, 13 (27), 86–97. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-126>

Краснякова, А. (2018). Мережа інтернет як комунікативний простір національної та громадянської самоідентифікації кіберпокоління. *Проблеми політичної психології*, 21 (1), 174–184. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-15>

Крисаченко В. С. (2024). Громадянське суспільство України та діаспора: культурно-освітні пріоритети збереження ідентичності. *Політичне життя*, 1, 127–132. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.1>

Култаєва М. Д. (2006). Контури європейського громадянського суспільства і українська реальність. *Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід*. Київ: Етна-1, с. 190–202.

Кухарук О. (2023). Прогнозування соціально-психологічної резиліентності в ситуації тривалого травматичного стресу: ідентичнісноповедінковий підхід. *Психологічне забезпечення прогнозування соціальних процесів*. О. Суший (наук. ред.). Кропивницький: Імекс-ЛТД, с. 115–132. <https://www.academia.edu/101494012>

Липа Ю. (2007). *Призначення України. Всеукраїнська трилогія: у 2-х т.* Київ: МАУП, т. 1.

Литвинов В. Д. (2008). *Україна в пошуках своєї ідентичності: XVI – початок XVII століття: історико-філософський нарис*. Київ: Наукова думка.

Лозова О. М. (2007). *Психосемантика етнічної свідомості*. Київ: Освіта України.

Майборода О. М. (2012). Проблеми і перспективи національного конструювання в сучасній Україні. *Українська політична нація: проблеми становлення*. За ред. М. М. Розумного, М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ, с. 14–22. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-12/ukr_nacya-c7129.pdf

Мирончак К. В. (2020). *Зустріч зі смертю: способи організації життєвого досвіду*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://ispp.org.ua/2021/02/04/monografiya-zustrich-zi-smertyu-sposobi-organizaci%D1%97-zhittyevogo-dosvidu/>

Мільчев В. І. (2015). «Свій/чужий» в уявленнях запорозького козацтва XVIII століття. *По той бік Дніпра: вплив контroversійних образів «іношого українця» на формування ментальних кордонів*. За заг. ред. М. О. Фролова. Запоріжжя: Інтер-М, с. 9–16. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_al1&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016181

Негативні психологічні явища у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. (2020). За наук. ред. В. М. Духневича. Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://ispp.org.ua/2020/10/15/duxnevich-v-red-2020-pos/>

Німчук В. В. (2017). Ще раз про «русинський язык» і збереження діалектного середовища. *Українська мова*, 3, 15–24. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2017_3_4

Носова Г. (2016). Етнічність у просторі та часі глобалізаційних трансформацій. *Етнічний вимір соціоструктурних перетворень*. Київ, с. 19–47. <https://drive.google.com/file/d/1GQv8JeyC-VI68jhd8OdQtPcWD-vTrIVR/view>

Носова Г. (2019). «Нові» ідентичності як виклик в умовах глобалізації – поява суто просторових та позапросторових ідентичностей: регіональних, локальних, міських, мобільних, транзитивних та інших ідентичностей. *Етнічність. Культура. Історія. Соціально-філософські нариси*. Київ, Ніжин: ПП Лисенко М.М, с. 119–143. <https://drive.google.com/file/d/1GQv8JeyC-VI68jhd8OdQtPcWD-vTrIVR/view>

Образи українців та України у поглядах інших народів. (2015). *По той бік Дніпра: вплив контрверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів*. За заг. ред. М. О. Фролова. Запоріжжя: Інтер-М, с. 208–263. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_al1&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016181

Ожеван М. А. (2012). Українське націєтворення: Зависання між модерном і постмодерном. *Українська політична нація: проблеми становлення*. За ред. М. М. Розумного, М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ, с. 5–13. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-12/ukr_nasya-c7129.pdf

Пашенко А. (2012). Українське поетичне кіно як зразок національного кіноматографа. *Кіно-Театр*, 2. http://archive-ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=1337

Політико-правова свідомість молоді: психологічний аналіз. (2020). За заг. ред. З. Ф. Сіверс. Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://ispp.org.ua/2021/03/04/monografiya-politiko-pravova-svidomist-molodi-psixologichnij-analiz/>

Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування. (2017). За ред. В. Д. Бондаренка, І. В. Жадан. Київ: Міленіум. <https://ispp.org.ua/2020/05/10/politichna-kartina-svitu-studentsko%D1%97-molodi-psixologichni-problemi-formuvannya/>

Поліщук І. О. (2016). Етногенеза українського народу та утворення його первісної ментальності. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 1 (28), 152–162. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.28.63991>

Попов Б. (2017). Національно-політичне структурування України в ідейних боріннях з міфом Росії. *Етнічний вимір соціоструктурних перетворень*. Київ, с. 177–245. <https://drive.google.com/file/d/1GQv8JeyC-VI68jhd8OdQtPcWD-vTrIVR/view>

Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз. (2012). За ред. В. О. Васютинського. Кіровоград: Імекс-ЛТД. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/04/monVasut-2012.pdf>

Руденко Ю. Ю. (2020). Концептуалізація теорії модернізації у сучасних політологічних дослідженнях. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»*, 37, 22–28. <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/15954/14749>

Скнар, О. (2018). Дискурс громадянської та національної ідентичності: Конструкти самосвідомості молоді. *Проблеми політичної психології*, 21 (1), 139–149. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-11>

Слюсаревський М. М. (2018). Наукові уявлення про складові психіки великих груп: спроба «інвентаризації». *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Київ: Талком, 41(44), 125–156. [http://dx.doi.org/10.33120/ssj.vi42\(45\).187](http://dx.doi.org/10.33120/ssj.vi42(45).187)

Слюсаревський М. (2024). *Громадська думка і горизонти освіти*. Київ: Талком.
<https://ispp.org.ua/2024/04/18/monografiya-gromadska-dumka-i-gorizonti-osviti-slyusarevskij-m-m/>

Слюсаревський М. М. та ін. (2020). *Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. Реферативний опис роботи*. Київ: Талком.
<https://ispp.org.ua/elektronna-biblioteka/tekstovi-materiali/naukova-produkciya/monografii/>

Солонько Л. А. (2014). Парадигмальний контекст ідеалу європейського вибору України. *Антропокультурні чинники європейського вибору України*. Київ: Наук. думка, с. 194–214.

Соціальна психологія бідності. (2016). За ред. В. О. Васютинського. Київ: Міленіум.
https://www.ispp.org.ua/backup_ispp/bibl_1.htm

Спільнота в умовах воєнного конфлікту: психологічні стратегії адаптації. (2019). За ред. Л. М. Коробки. Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://www.ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/KorobkaSpilnotaMonograph.pdf>

Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір. (2017). За наук. ред. М. О. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України.

Старченко Н. П. (2021). *Українські світи Речі Посполитої: історії про історію*. Laurus.

Стражний О. (2017). *Український менталітет: Ілюзії – Міфи – Реальність*. Київ: Дух і літера.

Татенко В. О. (2021). *Соціальна психологія націєтворення: суб'єктно-вчинковий підхід*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://ispp.org.ua/2022/02/10/tatenko-v-o-monografiya-socialna-psixologiya-naciyetvorennya-subyektno-vchinkovij-pidxid-2-ge-vidannya/>

Титаренко В. (2021). Теоретичні й практичні виміри «українського світу»: місце та роль релігії. *Українське релігієзнавство*, 93, 32–48. doi:10.32420/2021.93.2219

Титаренко Т. М. (2003). *Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності*. Київ: Либідь.

Тодоров І. Я. (2012). Історичний та геополітичний чинники формування української політичної нації крізь призму європейського вибору. *Українська політична нація: проблеми становлення*. За ред. М. М. Розумного, М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ: НІСД, с. 39–45. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-12/ukr_nacya-c7129.pdf

Томенко М. (2022). Діяльність та наукова спадщина Михайла Максимовича в контексті творення світогляду «українського світу» в ХІХ столітті. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія*, 13, 1, 170–178. [http://dx.doi.org/10.31548/hspedagog13\(1\).2022.170-178](http://dx.doi.org/10.31548/hspedagog13(1).2022.170-178)

Тулузакова О. Г. (2015). Актуалізація лексики: стан дослідження проблеми. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"*. Серія: Філологія. Мовознавство, 255, 443, 92–96.
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufm_2015_255_243_19

Турченко Г. Ф. (2015). Південна Україна чи «Новоросія»: позиція українських істориків ХІХ – початку ХХ ст. *По той бік Дніпра: вплив контрверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів*. За заг. ред. М. О. Фролова. Запоріжжя: Інтер-М, с. 16–21. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_al1&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016181

Українське століття (1921-2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. *Нариси* (2021). Відп. ред. В. Смолій. Київ: Кліо.

Український світ в його релігійних вимірах. (2022). За ред. Л. Филипович та А. Арістової. Київ: Світ знань.

<https://ru.scribd.com/document/760367409/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%96-%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B8-%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82-%D0%B2-%D0%B8-%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%B8-%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D0%B2%D0%B8%D0%BC%D1%96%D1%80%D0%B0%D1%85>

Фадєєв В. (2016). Соціоструктурні трансформації доби глобалізації та проблеми (ре)актуалізації національної єдності в Україні. *Етнічний вимір соціоструктурних перетворень*. Київ, с. 155–176. <https://drive.google.com/file/d/1GQv8JeyC-VI68jhd8OdQtPcWD-vTrIVR/view>

Фесенко Г. (2019). Націєчутливість часопростору українських міст: реалії конфліктів ідентичності. *Українознавчий альманах*, 24, 142–146. <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.24.25>

Хомінський С. Чи можна любити Україну російською мовою? *Український смисл*, 1, 21–29. <https://ukrsense.dp.ua/index.php/USENSE/article/view/128>

Христов П. (2016). Конструюване на ідентичності в контекста на паневропейска мобільност (українците в България и българите в Украйна). *Дриновський збірник*, 9, 115–118. <https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/view/13274/12519>

Шведова М. О. (2020). Активні дієприкметники в українській мові: корпусний аналіз. *Галактика Слова: збірник на пошану Галини Макарівни Гнатюк*. Київ, с. 339–352. <http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/787878787/1725/Shvedova6.pdf?sequence=1&isAlloved=y>

Яремчук О. В. (2020). *Історична психологія: націєтворчий потенціал*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/%D0%AF%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%87%D1%83%D0%BA2020maketEl.pdf>

Яремчук С. та ін. (2023). Проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни. *Грані*, 26, 1, 105–111. <https://doi.org/10.15421/172317>

Bhuyan, S. (2020). Modernization: Its Impact & Theory. *International Journal for Research in Education*, 9, 4, 32–35. https://www.raijmr.com/ijre/wp-content/uploads/2022/10/IJRE_2020_vol09_issue_04_06.pdf

Cameron, J. E. (2004). A Three-Factor Model of Social Identity. *Self and Identity*, 3(3), 239–262. <https://doi.org/10.1080/13576500444000047>

Goorha, P. (2010). Modernization Theory. *Oxford Research Encyclopedia, International Relations*. DOI: 10.1093/acrefore/9780190846626.013.266

Кеґіński, A. (2007). *Psychopatie*. Kraków.

Kyianytsia, Leonid L. (2021) The Modernization Theory Paradigm and Its Discontents: Reviewing the Contribution and Fallings of the Modernization Theory to Social and Political Research. *Ukrainian Policymaker*, 8, 41–50. https://www.researchgate.net/publication/352126871_The_Modernization_Theory_Paradigm_and_Its_Discontents_Reviewing_the_Contribution_and_Fallings_of_the_Modernization_Theory_to_Social_and_Political_Research#fullTextFileContent

Moscovici, S. (1988). Notes towards a description of Social Representations. *European Journal of Social Psychology*, (3), 211–250.
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/ejsp.2420180303>

Pecheniuk, A. et al. (2022). Psychological Peculiarities of the Ukrainian People in Context of Globalization and Transformations. *Journal of Policy & Governance*, 02(02), 18–25.
<https://grassrootsjournals.org/jpg/jpg020202-pecheniuket-al-m00322.pdf>

Polese, A. (2018). Building a Ukrainian Identity in Odessa: Negotiation of Markers and Informal Nationalism. *Otoritas: Jurnal Ilmu Pemerintahan*, 8(1), 1–16.
<https://journal.unismuh.ac.id/index.php/Otoritas/article/view/1014>

Puchała, D., Bilewicz, M. (2024). Identyfikacje Polaków i ich konsekwencje. *Uprzedzenia w Polsce. Postawy a ideologia polityczna*. Liberi Libri, 269–292. <https://liberilibri.pl/uprzedzenia-w-polsce-postawy-a-ideologia-polityczna>

Rateau, P. et al. (2012). Social representation theory. *Handbook of Theories of Social Psychology*, 2, 477–497. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446249222.n50>

Sztompka, P. (2013). Dziesięć tez o modernizacji. *Zarządzanie Publiczne*, 2–3 (24–25), 177–183. Doi: 10.7366/1898352932515

Наукове видання

Вадим Васютинський

**ПСИХОЛОГІЧНІ КООРДИНАТИ
УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ**

Монографія

Дизайн обкладинки В. Васютинського та В. Савінова

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

E-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

Підписано до друку 30.12.2024 р. Гарнітура Times New Roman. Авт. арк. 9,0